

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

संग्रहालय क्रमांक

3

562-

लेखक

गोविंद नारायण

होणारी

पुस्तकाचे नांव

ग्रंथ निषेधक लोच

सन

१९५०

३

सं क्र.

ग्रंथ निषेधक लोच

निबंध

THE EVILS OF DEBT.

BY

GOVIND NARAYAN SHENVI,

TEACHER IN THE FREE GENERAL ASSEMBLY'S INSTITUTION,
BOMBAY.

BOMBAY:

PUBLISHED BY THE DECCAN VERNACULAR SOCIETY.

MDCCCL.

ऋण निषेधक वीथ.

हा ग्रंथ

गोविंद नारायण शेणवी याणीं

लोक कल्याणार्थ

रचिला आहे.

तो

दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीच्या आज्ञेवरून
आंब्रोळींत छापिला.

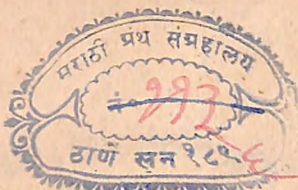
मुकाम मुंबई इशवी सन १८५०.

अनुक्रमणिका.

गोष्ट.	पृष्ठे.
१ कर्जाविषयीं साधारण विचार.....	७
२ प्रसंगामुळे कर्ज झाल्यास ते फेडण्याच्या उत्सुकतेचा दृष्टांत.....	२०
३ स्त्रिया सुशिक्षित नसल्यामुळे कर्ज होतें, याचा विचार.	२८
४ लहानपणीं मुलांचें लग्न केल्यामुळे व लग्नांत वावगे खर्च करण्यामुळे जें कर्ज होतें, त्याविषयीं विचार. . .	३३
५ उधळेपणा केल्याने कर्ज कसें होतें, याचा विचार. . .	३९
६ आळस व निरुद्योगीपणा यांमुळे कर्ज होतें, या- विषयीं विचार.	५०
७ अहंकारामुळे लोक कर्जदार होतात, याचा प्रकार. . .	५४
८ इंद्रिये स्वाधीन न ठेविल्यामुळे कर्ज होतें, याचा विचार.	५८
९ कैफ केल्याने किती नाश होतो, याचा विचार.	६२
१० यात्रेस जाण्यासाठीं अविचाराने खर्च केला असतां कर्ज होतें, याचा विचार.	६७

नि. ३

दि.

२२/८/५६

प्रस्तावना.

ह्या देशांत लोक नानाप्रकारच्या संकटांत पडले आहेत. त्यांतून कर्ज हाणून जें एक महादुर्घट संकट, त्याच्या योगाने तर मनुष्याच्या सद्गुणांला फारच धक्के बसले आहेत; तर असें जें महासंकट तें होण्यास काय काय कारणे होतात, तीं या ग्रंथांत यथामति स्पष्ट करून दाखविलीं आहेत. अशा हेतूने कीं, एतद्देशीय लोकांचीं दुःखें दूर होऊन त्यांस लोकांमध्ये सरव व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी. असल्या दुःखाचा आपण तिरस्कार करून जर तें दूर करण्यास यथाकाचीं उपाय योजिले नाहीत, तर तें वृद्धिगत होऊन सर्वस्वीं नाश करील. बहुतकरून मनुष्यास जीं संकटे प्राप्त होतात, तीं त्यांचे अविचार आणि दुर्गुण इहींकरून घडतात. तर मनुष्याने आपल्या आचरणाकडे लक्ष देऊन वर्तणूक करित असावी; केवळ दैवावर भरंवसा ठेवून उगेच राहूं नये.

हा ग्रंथ लिहावयास प्रारंभ केल्यावर कर्जपासून मनुष्यांची किती हानि व अप्रतिष्ठा होती, आणि ते सर्व सरवास कसे सुकतात, याविषयीं मंजूर इंग्रजी आणि मराठी वर्तमानपत्रांत पुष्कळ छापण्यांत आले. यावरून असें दिसतें कीं, या गोष्टीचा विचार लोक करूं लागले आहेत. प्रभाकर वर्तमानपत्रांत कोणी एका सज्ञ ग्रहस्थाने आपल्या जातीची सांप्रत आपत्ति निवेदन केली. त्यांत तो असें म्हणतो कीं, “आही कर्ज

प्रस्तावना.

भरितां भरितां मेलों, तरी तें कमी होतच नाही.” यावरून या देशांत सध्यां लोक कर्जापासून किती त्रास पावतात, हे सहज ध्यानांत येईल.

सारांश, कर्जापासून जीं दुःखें होतात, तीं निवारण करण्यास हा आमचा नूतन प्रयत्न आहे, हे लक्षांत आणून सूत्र वाचणांरानी यांत कांहीं दोष असल्यास ते लक्षांत न आणितां हे काम केवळ लोकहितार्थ आहे, असें समजून ह्याचा अंगिकार करावा. हीच आमची सर्वांस विनंती आहे.

ह्या ग्रंथास मेराळ गणेश शास्त्री यांचे साह्य घेतले आहे.

कर्जाविषयीं साधारण विचार.

सुख, मोठेपणा, सत्कार, सत्ता, यांची सर्व मनुष्यांस इच्छा असती, आणि कित्येकांचा असा समज आहे कीं, हीं सर्व द्रव्याच्या संबंधाने घडतात; तर कोण त्याहि प्रकारें करून तें संपादन करून सुख भोगावें; मग तें द्रव्य स्वकष्टार्जित असो, किंवा दुसऱ्याचें अपहार करून घेतलेलें असो, कोठून तरी तें प्राप्त झालें ह्मणजे पुरे. अशा नानाप्रकारच्या कल्पना काढून लोक द्रव्य शोधीत असतात; मग आपणापेक्षां जे कोणी द्रव्यवान् असतील, त्यांजपासीं जाऊन त्यांचें मोठें आर्जव करितात, आणि सवड सांपडेल, त्याप्रमाणें त्यांजकडून कांहीं रुपये कर्जाऊ घेतात; त्या पैक्याबद्दल त्यांस सव्याज रगत लिहून देऊन तो पैका फेडायान्ची कांहीं मुदत करितात. याप्रमाणें दुसऱ्याचें द्रव्य कर्ज घेतले, किंवा कांहीं माल उधार घेतला, आणि जर त्याची फेड न केली किंवा मालाची किंमत धन्यास न दिली, तर त्यासच ऋण ह्म-

णावे. आणखी दुसऱ्याची चाकरी घेऊन त्याचें वेतन त्यास न दिलें. तर तेंहि ऋणच आहे.

दुसऱ्याजवळून कर्ज काढल्यावेळीं फार सुलभ वाटतें, परंतु त्याचा परिणाम मोठा कठीण आहे. याज-विषयीं असें वचन आहे कीं,

“विषमेकाकिनंहन्ति ब्रह्मसंपुत्रपौत्रकम्

नविषंविषमित्याहुः विषंब्रह्मस्यमुच्यते.”

याचा अर्थ- विष एकालाच मारितें, आणि कर्ज, पुत्र, ना-तु, पणतु, इत्यादिकांस मारितें. यास्तव केवळ विषालाच विष ह्मणत नाहीत, तर विष कर्जालाच ह्मणावे.

ज्यावेळीं कोणी दुसऱ्यापासून कर्ज घेतात, त्यावेळीं त्यांस असें वाटतें कीं, हें द्रव्य आतां आमचेंच, जे-व्हां आह्मी त्यास देऊं तेव्हां तो घेईल, पुढें पाहातच आ-हों. प्रसूत आपलें काम तर साधून घ्यावे; असी मना-ची खोटी समजूत करितात, आणि त्या द्रव्यावर सख-भोगावे, ह्मणून उत्कंठा धरितात; परंतु तें कसें प्राप्त होईल ? याविषयीं असी एक ह्मण आहे कीं,

“कर्ज घेणारा विसरतो,

परंतु सावकार सदां स्मरतो,

मुदत अकस्मात् सरती,

पण मागणी अकस्मात् येती.”

दुसऱ्यापासून अधिक किंवा कमी कर्ज काढणें हें

मोठें दुःखाचें साधन आहे. एकदां जीवाविशेष कर्ज झालें ह्मणजे त्याच्या मार्गे नानाप्रकारच्या विपत्ती लागल्या, ह्मणून समजावें; मग त्यांतून मुक्त होण्यास फारच कठीण पडतें. तेव्हां तो कर्जकरी सांपळ्यांत सांपडलेल्या बाघासारिखा हात पाय आपटून आपल्या मूर्खपणाच्या पश्यात्ताप करूं लागतो. मग जसजसे तो विचार करितो, तसतसें त्यापासून त्याला दुःखच प्राप्त होतें, आणि घर नको, दार नको, असी त्याची अवस्था होऊन जाती.

सर्व लोकांच्या शास्त्रांत कर्जाविषयीं निषेध सांगितला आहे. हिंदुशास्त्रांत असें वचन आहे.

लोकद्वयप्रतिप्रयैकनिदानमेतत्तदधिकप्राणिनां

ऋणमहोपरिणामघोरम्॥ एकः स एव हि पुमान्प

रमस्त्रिलोके क्रुद्धस्य येन धनिकस्य सुखं न दृष्टम्॥

याचा अर्थ— हें ऋण मनुष्याला परिणामी भयंकर, आणि या लोकीं व परलोकींहि दुःखास कारण; अशा ऋणाला धिक्कार असो. तोच एक पुरुष त्रैलोक्यांत धन्य, कीं ज्याने क्रुद्ध सावकाराचें तोंड कधींहि पाहिलें नाहीं.

इंग्रेजी ग्रंथांत हीं पुढील वचनें आहेत त्यांचा संस्कृतांत असा भावार्थ होतो.

“पापं कर्तुं ऋणं कर्तुं सुखं मन्यति मानवः॥

परिणामौति गहनो महतामपि नाशकत्”

अर्थ- पाप आणि ऋण करावयास मनुष्य सुख मानितो, प
रंतु त्याच्या परिणाम फारच कठीण; त्यापासून थोरांचाहि न
श होतो.

“ऋणमेवपरंदुःखं”

ऋणच मोठे दुःख आहे, असें समजावे.

कर्जापासून आळस, लबाडी आणि दोंग हे दुर्गुण
उत्पन्न होतात, म्हणून मिस्र देशांत असा नेम केला होता
कीं लोकानी सावकारापासून उगीच कर्ज घेऊं नये. जर
कोणास कर्ज घेण्याचें अगत्य पडलें, तर त्याने आपल्या
बापाचें प्रेत सावकाराजवळ गाहाण ठेवावें; नाहीं तर
कोणी सावकाराने त्यास कर्ज देऊं नये. तेथील लोक आ
प आपल्या बापाचें प्रेत संरक्षणार्थ सुगंधिक पदार्थांनी
वाळवून तें पेटींत ठेवीत असत. आणि जर कोणी आप
ल्या बापाचें प्रेत सोडविल्यावांचून मेलाला तर तो मोठा दो
षी, असें मानून त्याची उत्तरक्रिया करीत नसत.

ग्रीकदेशांत असा कायदा होता कीं, सावकाराने क
र्जदारापासून हरतऱ्हेने आपल्या कर्जाची फेड करून घेत
असावें, आणि ती न झाली, तर कुळास विकावें, किंवा आ
पला गुलाम करून ठेवावें.

जे लोक दुसऱ्याच्या कर्जांत असतात, ते कोणत्या
प्रकारचीं दुःखें भोगितात, तीं आह्मी प्रत्यक्ष पाहतां. कर्ज

घेणारा कितीहि योग्यतेचा असला, आणि कर्ज देणारा कितीहि हलका असला, तरी तो आपलें कर्ज मागूं लागला, ह्मणजे त्याचक्षणीं देणेदाराचें तोंड उतरून जातें. तेव्हां त्याची तो काय काय विनवणी करून काकळूत करितो कीं, शेठजी! चार दिवस धीर धरा; मी तुमच्या कर्जाची फेड लवकर करीन. मी त्याच उद्योगांत आहे. परंतु काय करूं, माझा हात सध्या चालत नाही. दारा! आतां लोकांसमक्ष माझी फजिती करूं नको. याविषयीं मी फारच त्रासलों आहे, आपण मजवर कृपाकरून माझे आब्रूचे रक्षण करा. याप्रमाणें तो मोठ्या नम्रतेने त्यास शरण जातो, आणि त्यास एकदां कांहींतरी वायदा करून घरांतून घालवितो; मग असें ह्मणतो, हाय हाय, काय सांगावें! ज्यांस कर्ज नाही ते किती सुखी; कर्जासारखें दुसरें दुःख नाही, असें ह्मणून श्वासोश्वास टाकून व्यर्थ चरफडत असतो.

“पंचमेहनिषेधेवा शाकंपचतियोगृहे,

अवृणीचाप्रवासीच सकुखीपरमोमतः”

याचा अर्थ—ज्याला कर्ज नाही, आणि ज्याला कुटुंब सोडून आपल्या चरितार्थासाठीं प्रवास करावा लागत नाही, त्याला जरी पांच साहा दिवसानी भाजीच खावयास मिळाली, तरी तो सुखी, असें समजावें.

मनुष्य कर्जदार झाला ह्मणजे तो सर्व सुखास मुकला, असें समजावें. त्याला सावकाराचा तकादा येऊं लाग-

ला, ह्मणजे मग त्याचे काय हाल सांगावयाचे आहेत !
त्याजमध्ये प्रमाणिकपणा राहत नाही, व त्याच्या भलेपणा-
वर पाणी पडते. कारण, असी एक ह्मण आहे कीं,

“कर्जाच्या पाठीवरी,
असती असत्याची स्वारी,”

त्याकडून किती खोटे वायदे होतात, त्याचा नेमच
नाहीं. त्याच्या बोलण्याचें प्रमाण नसतें. जसा एकादा मृग तृ-
वेने अति पीडित होऊन राहो करीत पाणी शोधीत असतां व-
नांत फिरतो, त्याप्रमाणें तो ज्यांजपासीं द्रव्य असेल, त्यांच्या
दारेदार खेपा घालून कर्ज काढायास यत्न करीत असतो; म-
ग तो सावकाराची कोणत्याप्रकारें खुशामत करितो, हें सांग-
वत नाही. देणारा कितीहि हलका असला, तरी त्याचें तो मो-
ठें आर्जव करितो. अशा प्रसंगीं त्याला किती असत्य बोलावें
लागतें, याचा ठिकाण नाही. हरयुक्तीने दुसऱ्यापासून द्रव्य
काढावें, इतकेंच मात्र तो पाहातो. द्रव्यावांचून त्याला दुसरें
काहींच दिसत नाहीसें होतें.

एखादा कर्जबाजारी झाला, ह्मणजे तो व्याधिग्रस्ता-
सारखा होऊन त्याला जेवण देखील रुचत नाही, बोलणें
रुचत नाही, अशी अवस्था होऊन जाती, रात्रीं सुखाने झों-
प येत नाही, कारण, झटलें आहे कीं,

“चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा”

निद्रा नाहींसी झाली, ह्मणजे उद्योगावर चित्त न

लागून तो चांगला सिद्धीस जात नाही. शेवटीं असें होतें कीं, त्याच्या ह्यगईमुळे असलेला उद्योग नाहीसा होतो. मग त्याच्या विपत्तीस कांय पार सांगावा ! ऋणी मनुष्याकडून विद्याभ्यास, ईश्वरान्वी सेवा, आणि सत्कर्म, हीं होत नाहीत; तर असें जें ऐहिक, आणि पारलौकिक सुखाचें हरण करणारें कर्ज, तें होण्यास मूळ काय ? हें शोधून तें न होई असे उपाय योजीत असावे.

कर्ज केवळ गरीब लोकांसच होतें, असें नाही; ज्या मोठ्या लोकांस हजारों रुपयांच्या नेमणुका असतात, व शेंकडो रुपये दरमहाहि मिळत असतो, त्यांसहि हजारों रुपये कर्ज होतें, याचें कारण असें आहे कीं, जें त्यांस ईश्वराने दिल्लें असतें, त्यांत ते संतुष्ट नसतात, आणि त्यांला असी इच्छा उत्पन्न होती कीं, ईश्वराने जें दिल्लें आहे, त्यापेक्षां आपणास अधिक असावें. आह्मापेक्षां जें श्रीमंत असतील, त्यांची बरोबरी आह्मी करावी. तर तसी योग्यता प्राप्त होण्यास पुष्कळ द्रव्य असावें, तें तर आह्माजवळ नाही. आतां यास हाच उपाय कीं, कोणी सावकार पाहून त्याजपासून कांहीं रुपये व्याजी काढावें. नंतर त्याची थोडी थोडी फेड करीत जावी. अशा कल्पना करून कर्जी रुपये काढितात; मग ते रुपये हातास आले ह्मणजे हे कोठून आले, असें भान न राहतां मनास वाटेल, तसा त्यांचा व्यय करितात. पुढें सावकारास कांहीं पोंचत नाहीसें होतें, व्याजामुळे

पांच चार वर्षांनी ती रकम दुप्पट होऊन जाते. मग सावकार जिंदगी असेल, ती जस करावयास लागतो. शेवटीं खाण्या-पिण्याचेहि हाल होतात. एकदां कर्ज झालें, ह्मणजे नदीसारिखें वाढत जातें. त्याविषयीं अशी एक ह्मण आहे कीं,

“आदापेक्षां खर्च मोठा,

त्याला होईल सदा तोटा.”

नंतर त्याचें कर्ज उत्तरोत्तर वाढून नानाप्रकारच्या विष-
ती प्राप्त होतात; कारण, ज्या स्थितींत ईश्वराने ठेविलें आहे,
तिचा तो अनादर करितो, ह्मणून ईश्वराचीहि अवकृपा त्यावर
रहते.

न्यायाधीश किंवा कोणताहि सर्कारी हुद्देदार असो,
तो जर लोकांचा देणेदार असला, तर त्याजकडून निष्पक्षपा-
ताने न्याय घडणें कठीण, असें समजावें. कारण, ज्यापासून तो
कर्ज घेतो, त्याचा तो सर्वस्वीं मिंधा होऊन जातो. याविषयीं
असें ह्मणतात.

“ऋणको धनकोचा दास,

घेणार देणाराचा दास.”

यास्तव जो कोणी मोठा किंवा लाहान सरकारी का-
मगार असेल, त्याणें कोणाचें कर्ज घेऊं नये. ईश्वराने जित-
कें दिलें, तितक्यांतच निर्वाह करून असावें; यांत मोठेपणा
आहे. नाहीतर तो जर अधिक डौल करून मोठेपणा मि-
ळवायास जाईल, तर त्यांत आपली मोठी अप्रतिष्ठा आहे,

असें त्याने समजावे. कर्ज घेणारा केवढाहि मोठा असला, तरी त्याने सावकारास पाहिलें असतां त्याचें पाणी उतरून जातें. मग त्याला हवा तसा इनसाफ करणें जरूर पडतें; त्याचा इलाज चालत नाहीसा होतो. पाहा ! ह्या एका कर्जापासून किती अनर्थ घडतात ! सत्य सोडावे लागतें, कदाचित् स्वऱ्याचें स्वऱ्हेहि करावे लागतें, कोणाचा सत्कार राहत नाही. ह्यामुळे सरकारची नुकसानी होऊन त्यासहि अपशब्द लागतो, अणस्वी ही गोष्ट सरकारच्या कानावर गेली, ह्मणजे आपली अप्रतिष्ठा होऊन प्राप्त झालेला हुद्दाहि जातो; आणि लोकांतहि अपकीर्ति होती. शेवटीं ईश्वरी शोभ होऊन नरकवास भोगावा लागतो. याप्रमाणें एका कर्जामुळे ऐहिक आणि पारलौकिक सुखास लोक मुक्ततात.

याजवर एकाने असी गोष्ट सांगितली कीं, कोणीएक पहिलवान मोठा बलाढ्य होता, त्याने एके दिवसीं रस्त्यांत मोठी धुंदाई मांडिली, ती असी कीं, हातांत एक नागवी तरवार घेऊन येणारे जाणारे लोकांस मारावयास धावे, व कित्येक जखमीहि केले त्यासमयीं लोकांस मोठें संकट पडून तें निवारण करण्याचा विचार करूं लागले. कित्येकानी जाऊन सरकारी चावडीवरून शिपायी त्यास धरावयास आणिले. परंतु त्याच्यापुढें कोणाचा उपाय चालला नाही. शिपायीदेखील चकित होऊन गेले; तेव्हां तेथें कोणी एक शाहाणापुरुष होता, त्यास असी युक्ति सूचली कीं, या वेळीं याच्या

शक्तीचा मोड करावयास कोणी एखादा याच्या सावकार
 एथें याला तकादा करावयास आणिला असतां कांहीं त
 री बंदोबस्त होईल. असी त्याणें युक्ति काढून त्याच्या एक
 सावकार होता, त्यास बोलावून आणून हें वर्तमान सांगू
 न त्यास त्या पहिलवानासमोर उभें केलें; तेव्हां त्या सावका
 रास पाहातांच आपल्या हातांतील तरवार खाळी ठेवून त्यास
 रामराम करून मोठ्या काकुळतीने तो त्याची प्रार्थना करूं ला-
 गला; इतक्यासंधीत त्याला शिपायानी लगट करून धरिलें.
 यावरून पाहा बरें! आपण दुसऱ्याचे कर्जदार झालों ह्मणजे
 किती तेजोहानि होती!

ऋणी मनुष्याचें चित्त व्यग्र असतें, यामुळें कोणता
 हि मुकदमा त्याच्या ध्यानांत बरोबर न येतां त्याचा निवा-
 डा यथान्याय होत नाही. दुसरें, कामदार लोकांस पैक्या-
 ची ओढ असली, ह्मणजे लोकांस आपलें काम करून घेण्या-
 स शेंकडो रुपये लांच कबूल करण्याची सवड सांपडती,
 आणि जरी अमलदारास लांच घेणें हें फार निंद्य कर्म आ-
 हे, व तें परमेश्वरास अमान्य असून सरकारी कायद्यासहि
 विरुद्ध, आणि या अपराधासाठीं आपली लोकांमध्ये अप-
 कीर्ति होऊन शेवटीं नरकवास भोगावा लागेल, हें त्यांस पक्कें
 समजतें, तरी त्यावेळीं कर्जदाराच्या तगाद्यामुळें त्याचें त्या-
 ला अगदीं भान न राहानां तें द्रव्य पाहातांच तो केवळ मो-
 हित होऊन बुद्धिभ्रष्ट होतो: आणि तें द्रव्य घेतो. जेव्हां त्या-

ला ह्या निध कर्मासाठी अंतःकरण टोचीत असते, तेव्हा तो क्षणोक्षणी विचार करून आपल्या अंतःकरणाची असी समजूत करून घेतो की, “मी फिरून असें कर्म कधीं करणार नाहीं, एवढें कर्ज फिटलें ह्मणजे झालें. पुढें मी कोणाच्या द्रव्यास शिवणार नाहीं.” असे क्षणभंगुर मनोरथ करून तो आपल्या अंतःकरणाचें समाधान करित असतो. मग त्यांतील कांहीं द्रव्य धर्मकृत्यास लावून, तो दोष दूर करावयास पाहातो; परंतु तो महान् दोष येणेंकरून कसा दूर होईल ? जी गोष्ट ईश्वरास अमान्य, ती केली असतां तो प्रसन्न होऊन कृपा करील, हें कसें घडेल ? “दुष्ट कर्म करून धर्म करीन, आणि ईश्वरास संतुष्ट करीन.” असें झटलें तर तें कधीं होणार नाहीं. परमपवित्र जो भगवान् त्यास काडीमात्र हि अपवित्रपणा साहत नाहीं, तर त्यास हें कसें मान्य होईल ? हें लक्षांत आणून जें कर्तव्य, तेंच करित असावे.

ऋण दोन प्रकारचे आहेत. एक सार्थक, आणि एक निरर्थक; सार्थक कर्जाचा प्रकार. जर घरांत एका कुटुंबाची दाहा मनुष्ये आहेत, आणि त्यांचें संरक्षण करणाऱ्यास चरितार्थपुरतें द्रव्य मिळत नाही, तर त्यांच्या उपजीविकेपुरतें कर्ज काढून संरक्षण करणें त्यास भाग आहे. अथवा घरांत कोणी आजारी झाला, आणि त्यास औषध उपाय करण्यासाठीं कांहीं द्रव्य पाहिजे, तर त्याला आरोग्य होण्याकरितां कर्ज काढावे; तथापि तेहि अविचाराने घेऊं नये. द्रव्य स्वर्चल्यावांचून

मुलास विद्याभ्यास होत नाही, आणि सांप्रत उपेक्षा केली असता विद्याभ्यासाचा समय निघून जातो, असा जर प्रसंग प्राप्त झाला, तर कांहीं कर्ज करून त्याजकरवी विद्याभ्यास करवावा, परंतु तें कर्ज अशा रीतीने करावें कीं, त्यापासून पुढें मुलास उपद्रव होऊं नये. मुलें मोठीं झाल्यावर कमाई करून तें कर्ज फेडतील; अशा हेतूने दुसऱ्याचें फार कर्ज उपसूं नये. यावर असें एक वचन आहे कीं,

ऋणकर्तापिताशत्रुः

याचा अर्थ-जों बाप आपल्या मुलास कर्ज करून ठेवितो, तो शत्रु असें समजावें.

दुसरी असी एक ह्मण आहे कीं,

“होणार लाभाच्या आशेवरी,

कधीहि उधळेपणा नकरी,”

मुलगी उपवर होऊन लग्नाचा समय आला, आणि तिचें लग्न करणें तर अवश्य आहे, जवळ तर कांहींच अर्थ नाही, तर आपणास तोलेल; अशा प्रकारें समयानुसार कर्ज काढून तें कार्य करून घ्यावें; परंतु कर्ज न होतां विवाहादिक कार्ये केलीं असतां फारच प्रशस्त, ^{*} सारांश, योग्य प्रसंग पाहून कर्ज केले असतां, त्यास सार्थक ऋण ह्मणावें.

‡

‡ नारायण स्वामी याणी आपले शिष्यांस शिक्षा पत्र दिलें आहे त्यांत असें लिहिलें आहे, “विपत्ति प्राप्त झाली असतां भिक्षा मागावी परंतु ऋण कधीं काढूं नये.”

याप्रकारचें कर्ज झालें. आणि समयानुसार त्याच्या हातून तें न फिटलें. तर त्याचा अपमान करूं नये. अशा मंक्रदांत कोणी एखादा पडला असतां दुसऱ्याने त्याचें साह्य करून त्यास ऋणमुक्त करावें, हें योग्य आहे.

निरर्थक कर्जाचा प्रकार- एखाद्यास कुटुंब संरक्षणापुरतें मिळत असतां तो मोठेपणा मिळावा, यासाठीं शेंकडो रुपये कर्ज करून रिकामा दौल मिरवितो, आणि मनास वाढेल. तसा खर्चहि करितो; पांच रुपये खर्चावयाचे तेथें अविचाराने दाहा खर्चून एखादें धर्मकृत्यहि करितो. असें करण्यासाठीं जें कर्ज करावें, त्यास निरर्थक कर्ज असें म्हणतात. कर्ज काढून दुसऱ्याने मिळविलेल्या द्रव्यावर जो स्रख भोगावयास इच्छितो, तो कैवळ अविचारी, अधम, असें समजावें. जो दुसऱ्याचें कर्ज घेऊन तें फेडीत नाही, तो मोठा दोषी असें हिंदुशास्त्रांत लिहिलें आहे. त्यांतील सारांश असा कीं, ऋण फेडल्यावांचून ऋणी मुक्त होत नाही. इहलोकीं जरी कर्जाची फेड न झाली, तरी परलोकीं ईश्वर त्यास शासन करीलच. यास्तव कोणी असें समजूं नये कीं, या लोकीं सरकारी कायद्यामुळें, अथवा हरयुक्तीने तें चुकविलें, म्हणून आत्मी त्यातून मुक्त झालों. जो कर्ज काढून तें फेडावयास इच्छित नाही, तो चौरासमान आहे, असेंहि सांगितलें आहे.

प्रसंगामुळे कर्ज झाल्यास तें फेडण्याच्या उत्सुकतेचा दृष्टांत.

आमेरिकादेशांतील डेन्हाम या नावाच्या एका व्यापाऱ्याची अशी गोष्ट ग्रंथांत लिहिली आहे की, हा भला प्रमाणिक सावकार इंग्लंड देशांत मोठा व्यापार करित असे. समयविशेषी त्याला व्यापारांत तोटा आल्यामुळे त्याचे दिवाळे निघाले. मग त्याची मालमत्ता विकून सरकार कायद्याप्रमाणे कर्जदारांनी दर रुपयास मिळाले, तें हिस्स्याप्रमाणे वांटून घेऊन त्यास पावत्या देऊन ऋणमुक्त केले. तेव्हां तो भला व्यापारी आपल्या देशीं परत गेला, आणि तेथे मोठे श्रमाने व दक्षपणाने व्यापार चालवून बहुत द्रव्य संपादन केले. नंतर कर्ज फिटे, इतके द्रव्य जमले, असें पाहून लागलाच तो जहाजांत बसून विलायतदेशीं आला, आणि हिशोबाच्या बह्या काढून कर्जदारांच्या व्याजासुद्धां हिशोब करून त्यांच्या बेरजेप्रमाणे हुंडया केल्या; आणि प्रत्येकाच्या नावाचे लाखोटे करून ते एकेका तबकांत घालून वर रुमाल झांकले, आणि तीं तबके मेजावर मांडून आपल्या सर्व कर्जदारांस मेजवानीसारखे बोलावणे केले; ते आल्यानंतर सत्कारपूर्वक त्यांस नावनिशीप्रमाणे बसविले. जेव्हां त्याणी तबकांवरून रुमाल काढिले, तेव्हां त्यांच्या द

घीस आपापल्या नावाचे लाखोटे दिसले, आणि ते फोडून पाहतात, तो त्यांत व्याजासुद्धा बाकी राहिलेल्या रकमाच्या हुंड्या आहेत ! असें पाहून त्यांस परमाश्चर्य झाले. मग ते त्याच्या औदार्याची व प्रमाणिकपणाची प्रशंसा करून व आभार मानून परत गेले.

कोणी असें म्हणूं नये कीं, ज्यानी आजपर्यंत लक्षावधि रुपये कर्ज काढिले, ते काय मूर्ख होते ? त्यांस ह्या गोष्टी माहीत नव्हत्या कीं काय ? तर याचें कारण असें आहे कीं, लोक एकमेकांचें पाहून इर्षने कर्ज करितात. कित्येक स्वतां कोणत्याहि गोष्टीचा काय परिणाम होईल, याचा बहुतकरून चांगलेपणीं विचार करीत नाहीत. याविषयीं असी गोष्ट आहे कीं, कोणी एक गृहस्थ प्रवासास निघाला, तो फिरत फिरत एका नदीजवळ पोचला असतां तिचें स्वच्छ पाणी पाहून त्यास असें वाटलें कीं, एथें स्नान करून कांहीं वेळ विश्रांति घ्यावी. परंतु बरोबर कोणी सोबती नव्हता, म्हणून जवळचे भांडें त्या नदीच्या कांठीं पुरूत त्यावर लिंगाकृति खूण केली; आणि आपण अंघ्रूळ करावयास गेला. नंतर तेथें दुसरे कित्येक गांवकरी आले. त्याणीं ती खूण पाहून असें मनांत आणिलें कीं, आज कांहीं तरी पर्यणी आहे, तर आम्हांहि एथें स्नान करून असेंच करावे. असा विचार करून, जसी त्या विद्याऱ्याची खूण होती, त्याप्रमाणे हजारों लिंगाकृति खूणा जिकडे तिकडे झाल्या. नंतर ती गरीब मनुष्य

स्नान करून नदीच्या कांठी येऊन पाहतो, तो त्याची खूण त्यास सांपडेना, असें झालें. कारण, आपल्या खुणेप्रमाणें हजारों खुणा दृष्टीस पडल्या; त्यावेळीं त्याने आपल्या भांड्याचा शोध लागावा, झणून पुष्कळ यत्न केला; तथापितें हातीं लागलें नाहीं. तेणेंकरून तो मोठा खिन्न होऊन त्याने हा श्लोक झटला.

“गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः

वालुका लिंगमात्रेण गतमेतामभाजनम्”

अर्थ- लोक एकमेकांचें पाहून त्याप्रमाणें वागतात. वास्तविक विचाराने कोणी चालत नाहीत. “पाहा! म्या खुणेसाठीं वाळूचें लिंग केले, परंतु तेणेंकरून माझे भांडें हरवले.”

कर्ज करण्यामुळे काय दुःख होतें, व त्यापासून किती हानि होती, याचा दूरवर विचार करून कोणीच पाहत नाहीत. मनुष्यमात्राने आपल्या ज्ञानाचा कांहीं तरी उपयोग करावा; दुसरा कितीहि विद्वान् असला, तरी तो जें सांगेल, त्याजवरच केवळ विश्वास ठेवूं नये. ईश्वराने आपणांस जितकें ज्ञान दिलें, तितक्याचा उपयोग करून जी गोष्ट दुसऱ्याने सांगितली, ती खरी किंवा खोटी, याचा विचार करून तदनुसार वागाचें, झणजे त्या पुरुषास बहुधा कर्ज वगैरे दुसऱ्या विपत्ती प्राप्त होणार नाहीत. याजवर एका ग्रंथांत असी गोष्ट लिहिली आहे कीं, “एक धनगर मेंढ्यांच्या कळप चारून घरीं आणीत असतां, वाटेंत असी एक अडचण प्राप्त

झाली की, ती वाट संकुचित असून तिच्या बाजूस एक विहीर होती, आणि तिची वरांडी दोन तीन हात उंच बांधिली होती, तेव्हां तो कळप तेथें पोहोचतांच समोरून एक गाडा आला, त्यामुळे तो रस्ता कोडला गेला; त्या समयी तो कळप कांहीं वेळ थंबकून उभा राहिला, इतक्यांत पुढें जो मेंढा होता, त्याने त्या वरांडीवरून विहिरींत उडी टाकिली, तें पाहतांच त्याच्या मागील दुसऱ्या मेंढ्याने तशीच उडी मारली; या प्रमाणें त्याच्या मागून सर्वांनी उड्या टाकून आपला नाश करून घेतला.” जरी मनुष्यें आपण मेंढ्यापेक्षां ज्ञानी, असें समजतात, तथापि कांहीं गोष्टींविषयीं त्या मेंढ्यांसारखीच वर्तणूक करून आपला नाश करून घेतात.

कित्येकांस पैक्याची अडचण पडली, ह्मणजे ते सोन्याच्याचे दागिने किंवा घर, इत्यादिक जिंदगी गाहाण ठेवून व्याजी पैका काढितात, त्यामुळे ते कर्जांत पडून त्यांची सर्वस्वीं नासाडी होऊन जाती. मनुष्यास कांहीं अडचण आली, ह्मणजे त्याने प्रथमतः विचार करून पाहावें कीं, आपण जो ऐवज कर्जा घेतों, तो परत देण्यास आपल्यापासीं सुदतिवरहुकूम येईल. किंवा नाहीं; आणि जो पैका कांहीं वस्तू गाहाण ठेवून व्याजी काढावा, त्याबद्दल ती वस्तू जर आतांच विकून टाकिली, तर तसी फिरून विकत घेण्यास सावकाराला व्याजानिमित्त जो पैका द्यावा लागेल, त्यापेक्षां कमी खर्च होत असला, तर ती वस्तू कधींच गाहाण ठे-

वृं नये. सांप्रतच्या अनुपपत्तीकडेस पाहून ती वस्तू लागलीच फरोक्त करून टाकिली असतां व्याज सावकास द्यावे लागणार नाही. अशा गैरशिस्त व्यवहारामुळे बहुत लोकांची खराबी झाली आहे. मुळी सावकार गाहाणवट जिन्नस अर्ध्या किमतीस आपल्या जवळ गाहाण ठेवून घेतो, आणि त्यावर व्याज वाढले, ह्मणजे मालकावर उलटी फिर्याद करून बाकी घेण्यास तयार होतो; तर असला तोट्याचा व्यवहार कधीच करूं नये. कित्येकांची असी समजूत आहे कीं, आपल्या जवळची वस्तू विकली, ह्मणजे आबू जाती, परंतु अशा करण्यामध्ये सर्वस्वी बुडणूक आहे. याकडे ते लक्ष देत नाहीत. आपल्या गरजेकरितां वस्तू विकली, तर त्यांत आबू जाण्याची गोष्ट कांहीं दिसत नाही. द्रव्य मिळेल, तेव्हां तशी फिरून करितां येईल. परंतु गाहाणावर व्याजांने पैका काढून आपली वस्तू अर्ध किमतीस सावकारापासीं ठेवून शेवटीं त्यापासून आपली अप्रतिष्ठा करून घ्यावी, या पेक्षां लोकांकडून गरीब ह्मणून घेऊन ती वस्तू लागलीच विकून आपलें काम करावे, तें उत्तम. त्यांत कोणापासीं द्रव्याकरितां याचना करावी लागत नाही, आणि कोणाचा कर्जदारहि होत नाही. आपला काळ प्रतिकूल आला, ह्मणजे आपण कितीजरी झांकाझांकी केली, तरी ती प्रसिद्धीस आल्यावांचून राहाणार नाही.

कित्येक जवळ पैका नसतांना कर्ज काढून घर बांधितात, व डागिनेहि करितात, त्यामुळे त्यांच्या संसाराची

दुर्दशा होती; कर्ज काढून घर बांधिलें, किंवा बांघिलें, ह्मणजे मिळकत व्याजाखालीच मुरून जाती, आणि मुद्दल न पोंहचलें, ह्मणजे कांहीं वर्षांनी त्याचद्दल घरदार जाऊन उलटी फजिती मान्न होती; तर असें करूं नये. आपणापासीं कांहीं द्रव्यसंचय झाल्यावर जर घर बांधण्याची इच्छा झाली, तर त्यांतून कांहीं शिलक राखून घर बांधावे.

जुगार खेळण्यामुळे लोक कर्जदार होऊन भिकेस मिळतात, तें असें. त्या छंदांत पडले, ह्मणजे त्यांस आपल्या स्थितीचे भान राहात नाही; मग ग्रांठीस द्रव्य असेल, तेंहि जातें. शेवटीं कर्जबाजारी होऊन उत्तरोत्तर दुराचरणांत पडूं लागतात. यास्तव लाहानपणापासून मुळांस अशा प्रकारचा छंद न लागण्यासाठीं फार जपत असावे, ज्या ठिकाणी जुगार चालतें, त्या ठिकाणीं त्यांला जाऊं देऊं नये, व त्यांच्या देखतां जुगारसंबंधी गोष्टीहि काढूं नयेत, हे खेळ मोठें निंद्य कर्म आहे, असें समजून त्याचा सर्वकाळ तिरस्कार करीत असावा. अशा कृत्यांत पैका मिळाला, तरी त्यास चरकत नाही, व त्या पैक्याच्या संबंधाने जवळचेंहि जातें, असें समजावे. ह्या एका जुगारामुळे मोठेमोठे लक्षाधीशहि भिकेस मिळाले, आहेत. असे दाखले प्रति दिवसीं आपल्या दृष्टीस पडतात.

कित्येक लोक आपलें सेही द्रव्याच्या पंचांत आले असतां, त्यांस मदत करावी, ह्मणून आपला आदिअंत न पा-

हातां अविचाराने जामीन राहातात. तेणें करून ते सर्वस्वीं बुडून जन्म-
भर दरिद्री होतात. आपले सुद्धत्संबंधी, स्नेही, व शेजारी
यांस अशा प्रकारचें संकट प्राप्त झालें असतां त्यांस सा-
ह्य करणें हा मनुष्यमात्राचा धर्म आहे खरा; परंतु जो या ने-
माविरुद्ध चालतो, तो केवळ अधर्मी असें समजावें. अ-
शा प्रसंगीं मनुष्याने आपली शक्ति पाहून वर्तणूक करा-
वी. पेशाबद्दल दुसऱ्याची ओढ दूर करण्यासाठीं आप-
ला नाश करून घेणें हें अनुचित आहे. याजविषयीं अ-
सी एक ह्मण आहे कीं, “आत्मा राखून धर्म करावा.” जर
संकटसमयीं दुसऱ्यास मदत होणें अवश्य आहे, तर आ-
पली जिंदगी किती आहे आणि आपण जिजकारितां जा-
मीन राहातो ती रकम किती आहे, याचा पक्षेपणीं वि-
चार केल्यावर जामीनगिरीची सही द्यावी. आपण दुसऱ्या-
स जामीन राहिलों असतां, आपल्या कुटुंबाच्या चरितार्था-
त कांहीं हरकत पडणार नाही, व जामीनगिरीचा पैका दे-
ण्यासहि भारी नाही; असें असल्यास दुसऱ्यास जामीन रा-
हून त्याचें संकट दूर करावें. कोणी कोणी अभिमानासुद्धें
आपणास द्रव्यवान्, कार्यकर्ता, असीं मोठीं विशेषणें मिळा-
वी, ह्मणून अविचाराने जामीन राहातात; परंतु पुढें त्या-
चा पक्षा कोठपर्यंत पोहचेल, याचा त्यांच्या मनांत विचा-
र न येतां जामीनगिरीची सही देऊन निःकाळजीने वाग-
तात. घेणाराने द्रव्य न फेडलें, तर आपणास फेडावें ला-

गेल, याची देखील काळजी वाहात नाहीत. भोळेपणाने दुसऱ्या-
स जामीन राहिल्यामुळे कितीएकांची दुर्दशा होऊन दिवानी
तुरुंगाची वतनदारी मिळाली. जामीन राहून आपल्या संसा-
रान्ची नासाडी करून घेतली, असी उदाहरणे हजारां सांपड-
तील. याजविषयीं असी एक ह्मण आहे कीं, “जामीन राही,
तो गांठचें वाही.” यास्तव जो कोणी दुसऱ्यास जितक्या पै-
क्यास जामीन राहातो, तितका आपणाकडेस राखून ठेवावा,
आणि आपली जामीनगिरी सुटे, तोंपर्यंत त्या पैशास स्पर्श
करूनये. अशा रीतीने जामीन राहाणें असल्यास राहावें. ते-
णेंकरून आपणावर जामीनकीबद्दल कधीं संकट येणार
नाहीं.

याविषयीं एक चतूर विद्वान् असा उपदेश करितो
कीं, “हे माझ्या भ्रिय मुला ! तूं उगीच कोणास जामीन रा-
हूं नको. असें असतां जर तुला आपल्या मित्रास जामीन रा-
हाण्याचा प्रसंग घडून आलाच, तर मोठ्या सावधगिरीने वा-
ग; आणि तूं हें लक्षांत धर कीं, आपण आपल्या वचनाने
बांधला गेलों, तर त्यांतून हरयुक्तीने सुटका करून घ्यावी.
हें काम सिद्धीस जाई तोंपर्यंत तूं सुस्त निजून राहूं नको.
पारध्याच्या हातीं एखादी हरीण सांपडली असतां, जसी
निघून जाण्यास युक्ति करिती, त्याप्रमाणें तूं जामीनगिरींतून
आपला हात सोडवायास युक्ति कर.”

स्त्रिया सुशिक्षित नसल्यामुळे कर्ज होतें, याचा प्रकार.

कोणास असें आश्चर्य वाटेल कीं, स्त्रियांच्या सुशिक्षितपणासींठीं आणि कर्जासीं संबंध काय ? कर्ज करणारा निराळाच असतो, स्त्रीचा एथें संबंध दाखविण्याचें प्रयोजन काय ? याचें कारण, जर ते चांगला विचार करून पाहातील, तर त्यांच्या सहज ध्यानांत येईल. लोक असें ह्मणतात कीं, बायको जर शाहाणी असली, तरच तो संसार, नाही तर विपचार, असें समजावें. तर तें शाहाणपण त्यांमध्ये कोठून येतें ? याचा विचार करून पाहिलें असतां स्पष्ट दिसेल कीं, त्यांकडून विद्याभ्यास करवावा, ह्मणजे अर्थात त्यांमध्ये शाहाणपण, विचार, सद्गुण येतील; आणि तेणेंकरून त्या संसार यथास्थित चालवितील. कित्येक ह्मणतात कीं, अनृत, साहस, माया, असे स्त्रियांमध्ये साहजिक दुर्गुण आहेत, तर त्यांला विद्याभ्यास काय उपयोगी ? तर असें नाही. त्यांच्या आंगां हे दुर्गुण असण्याचें कारण हेंच कीं, त्यांला या देशांत अगदीं अशिक्षित ठेवितात. यामुळे त्यांची बुद्धि दुर्गुणाने भरलेली असते. स्त्रियांस वाचतां लिहितां येत नाही; आणि उपयोगी उद्योग नसतो, ह्मणून त्यांच्या मनांत नानाप्रकारच्या वाईट कल्पना येऊन त्यांचीं मुनें

संसारवर ठरत नाहीसीं होतात.

स्त्रिया सुशिक्षित नसल्या, ह्मणजे किती तोटा आहे, तो पाहा ! त्यांस असें वाटतें कीं, जो मोठेपणा व जें स्रख, हीं केवळ उंच वस्त्रें, आणि अलंकार यांपासून आहेत, तर तीं मिळालीं ह्मणजे आह्मी श्रीमंत व स्रखी आहोंत. अशा कल्पना करून त्यांचीं मनें संसाराकडे नसतात. नवऱ्याला कितीहि दुःख असलें, तरी ती त्याकडे लक्ष देत नाही. मग तो तिची मर्जी राखण्याकरितां कोठून तरी कर्ज काढून तिला डागिने करून देतो; तथापि तिची इच्छा तृप्त न होतां अशिक्षित असल्यामुळे निरंतर अस्रखी असती.

पाहा ! हा सर्व प्रपंच केवळ स्त्रीच्या स्वाधीन; आणि तीच जर शिक्षित नसली, तर त्या पुरुषाच्या हातास काय पार ! लाहान मुलांचें संघट्टण बापापेक्षां आईपासीं फार असतें; तिजपासीं त्याला क्षणोक्षणीं काम पडतें, जें त्यास कांहीं करावेंसें वाटतें, तें बहुधा आईस विचारून करतें. जसे आईच्या आंगीं गूण असतील, तसे त्याला लागतात. ती अशिक्षित असली, ह्मणजे आपल्या मुलाचें दुसरें कांहीं पाहात नाही, परंतु त्याच्या आंगावर अलंकार घालून बाहेर फिरवावें, आणि लोकानी त्यास श्रीमंताचें मूळ ह्मणावें, इतकेंच पाहाती. त्याला चांगले गण लागावें, ह्मणून ती कांहींच काळजी वाहत नसती; एखाद्यावेळी मुलाकडून लहा-

नसा अपराध घडला असतां मनास वाटेळ तसी शिक्षा करून न तोंडानेहि शिष्या देती; व कदाचित् त्यापासून मोठा अपराध घडला, तरी त्यास कांहींच शिक्षा करीत नाहीं. अशा रीतीच्या वर्तणुकीमुळे मुलेंहि मोठेपणीं दुर्गुणी होतात.

ज्या कुटुंबांत स्त्रिया सशिक्षित असतात, तीं सुखी राहून त्यांतील मुलेंहि बहुतकरून चांगलीं सशिक्षित निवडतात. आईस वाचतां लिहितां येऊं लागले, ह्मणजे ती मुलास लहानपणापासून वाचा यास शिकविती; तेणेंकरून बापाला मुलास शिक्षा लावण्याचे फार श्रम पडत नाहीत. आणि गरीबी असली, तरी मुलाच्या विद्याभ्यासाकरितां द्रव्याचीहि फारसी गरज पडत नाही. सशिक्षित स्त्री आपल्या नवऱ्यास कर्ज न होऊं देतां, दुसऱ्या लोकांची हेवा करणार नाहीं. ईश्वरानें जें दिलें आहे, त्यांत ती संतुष्ट राहून आपल्या पतीच्या आज्ञेने वागूं लागेल. मग असी आईची वर्तणूक पाहून मुलेंहि आईबापांच्या आज्ञेने वागायास लागतील. मुलें लहानपणापासून सशिक्षित ठेविलीं, ह्मणजे तीं मोठेपणीं शाहाणीं, चतुर, होतात. पुढें कर्जांत न पडून अविचाराने खर्च न करितां ईश्वरास भिऊन वागतील. सारांश, जे लोक अविचाराने जागतात, ते देवाचें भय न बाळगतां त्यांची आज्ञा उल्लंघून मनास वाटेळ, तसी बहिर्बाट करितात. यास्त-
च स्त्रिया हरप्रयत्नेंकरून लहानपणापासून सशिक्षित करा. ह्मणजे निरर्थक कर्ज होण्याच्या मार्गातून लोक सुदतील.

किती एकांचे असे ह्मणणे आहे कीं, स्त्रियांस विद्या प्राप्त झाली असतां तेणेकरून त्या जशा हल्ली आहेत, त्यापेक्षा अधिक दुर्गुणी होतील. कारण विद्या हें केवळ बळ आहे, असे ह्मणतात. जसें दुष्ट लोकांस बळ सत्ता प्राप्त झाली, ह्मणजे त्यापासून लोकांचे कल्याण होणे तर एकीकडे राहते; परंतु त्यापासून उलटा लोकांचा नाश मात्र होतो. तसें स्त्रियांस विद्या प्राप्त झाली, ह्मणजे त्या अनान्धार करूं लागतील. ही गोष्ट खरी आहे कीं, विद्येचे आंगी अहंकार, आणि तिजपासून जेवढे कल्याण होते, तेवढेच अकल्याणहि होते; परंतु ती विद्या कोणत्या प्रकारची, याचा विचार करावा. जो विद्याभ्यास ईश्वरशास्त्रमिश्रित व ज्यामध्ये सदाचरणाच्या गोष्टी सर्वकाळ वाचण्यांत लिहिण्यांत ऐकण्यांत व बोलण्यांत येतात; अशा प्रकारच्या विद्याभ्यास केला असतां कधीहि कोणास अपकार होणार नाही. अगदी कल्याणच होईल.

सत्य सहनशीलता प्रमाणिकपणा यांपासून काय काय लाभ होतात, हें नेहेमी स्त्रियांस सांगत असावे, किंवा अशा विषयांचेर जे ग्रंथ असतील, ते त्यांस वाचायास यावे; ह्मणजे त्या सुशील सद्गुणी प्रपंचदक्ष ईश्वरास भिद्यावे; ह्मणजे त्या सुशील सद्गुणी प्रपंचदक्ष ईश्वरास भिऊन चालणाऱ्या अशा होतील, आणि आपल्या नवऱ्यांस कर्ज इत्यादिक अडचणी कधी येऊ देणार नाहीत, जर स्त्रियांस शृंगारविषयक व मनास मोह करणारे असे ग्रंथ वाचाया-

स दिल्ले, आणि त्या सद्गुणी शाहाणा व्हाव्या, असी इच्छा केली, तर तें कसें होईल ? जर काजऱ्याचा दृक्ष दारांत लाविला, आणि त्यापासून चांगले फळ मिळावे, असी अपेक्षा धरिली, तर ती कशी सिद्धीस जाईल ?

स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या, म्हणजे जें आयुष्य त्या रिकाम्या गोष्टींत घालवितात, तें सोडून देऊन उपयोगी उद्योग करूं लागतील; आणि त्या आपल्या घरखर्चाच्या हिशोब ठेवून घरधन्यास उत्पन्न काय, आणि खर्च होतो किती ? याचें धोरण राखून संसाराचा बंदोबस्त ठेवूं लागतील. ऋण काढून डागिने केले असतां त्यापासून आपला किती नाश होतो, तो त्यांच्या समजण्यांत उघड येईल. द्रव्य मिळवायास घरधन्याला किती श्रम पडतात ? हें त्यांच्या लक्षांत सहज येऊन त्या कर्ज काढून खर्च करूं देणार नाहीत.

व्याजी रुपये काढिले असतां त्यापासून आपला किती नाश होतो, हें बहुतेक स्त्रियांस अगदींच समजत नाही. त्यांस असें वाटतें कीं, हा एक आपणास ठेवाच सांपडला आहे. असें मानून त्या निधास्त असतात. तर अशा स्त्रियांस विद्याभ्यास झाला असतां असे समजेल कीं, चक्रवर्तीच्या व्याजाने मुदलापेक्षां दुप्पट तिप्पट ऐवज सावकारास भरावा लागतो, तेणेंकरून आपल्या संसाराची नासाडी होती; आणि शेवटीं सर्वस्य जाऊन उलटी आपली फजितीहि होती, असें त्यांच्या समजण्यांत स्पष्ट येऊन त्या कर्जास भितील; आणि

सखी होतील.

लहानपणीं मुलांचें लग्न केल्यामुळे,
व लग्नांत दुसरे वावगे स्वर्च करण्या-
मुळे जें कर्ज होते, त्याविषयीं
विचार.

मुलांस लहानपणीं अनेक अपाय घडतात, ह्मणून त्यासमयीं त्यांचें लग्न करूं नये. मुलगा अद्या वीस वर्षांच्या वयांत आणि मुलगी बारा तेरा वर्षांच्या वयांत आली, ह्मणजे लग्न करावें. त्यांचें लग्न लहानपणीं केलें, आणि कदाचित् कांहीं वैपरित्य झालें, ह्मणजे तो स्वर्च व्यर्थ होऊन लोक दुःखांत पडतात.

पाहा ! पंधरा वीस वर्षांपर्यंत मुलांचें वय विद्याभ्यासांत व दुसरे उपयोगी उद्योग करण्यांत लावावयाचें, असें असतां त्या वयांत त्यांचें लग्न करून जर त्याच्या मागे संसाराचें गाडें लाविलें, तर त्याला विद्या प्राप्त होऊन पुढें तो कसा सखी होईल ? लहानपणीं मुलांचें लग्न झालें, ह्मणजे कदाचित् त्या मुलास असा अभिमान उत्पन्न होतो कीं, “आतां मी मोठाशा-हाणा झालों, माझी मुलांमध्ये गणना नाही.” जेव्हां त्याला सासू, सासरा, व तत्संबंधी लोक “या जांवईबाबा.” असे मोठ्या सत्काराचे शब्द बोलून त्याच्या योग्यतेपेक्षां त्याला अधिक मान देऊं लागतात, तेव्हां कांहीं मुलें तेणेंकरून वि-

घडतात. मग त्यांचे विद्येचरील लक्ष उडून जाते. नंतर त्याला शिकण्याची लाज वाटते. एकदां ख्यालीखुशालीत मन पडलें, ह्मणजे तें पुनः विद्येवर बसत नाही. त्याची पाठशक्ति जाऊन चांगली स्मृतिहि न राहतां उत्तरोत्तर बुद्धि विपर्यस्त होऊन जाते. जर आईबाप गरीब असले, तर मग त्यांची फजिती काय सांगावी ! बाप एकदां मुलाचे लग्न करून देतो, आणि त्यास सांगतो कीं, म्या चहूंकडून कर्ज काढून तुझे लग्न केले; आतां तूं आपल्या संसाराची सोय पाहा. ज्या वयांत विद्याभ्यास करावयाचा, त्या वयांत जर संसार गळीं पडला, तर त्याला विद्या कोठून होईल ? त्याची बुद्धि प्रकाशित होऊन त्यापासून लोकांचें हित कसें होईल ? द्रव्य मिळवायाने जे गुण तेच जर त्यामध्ये आले नाहीत, तर तो द्रव्य मिळवून आपला संसार कसा चालवील ?

लोकांच्या असा समज आहे कीं, लग्न केले, ह्मणजे जन्माचे सार्थक झाले. अशा अज्ञान समजुती घेऊन ते हर-प्रयत्न करून मुलांचें लग्न करून टाकितात. येणेकरून किती नाश होतो ? तो पाहा ! शेंकडों कुटुंबे वंशपरंपरां कर्जात पडून शेवटीं लग्नाचे कर्ज त्यांकडून जन्मभर फिटतच नाही. जेव्हां साबकार घेऊन जवरीने आपलें द्रव्य मागतो, तेव्हां कुटुंबांतील सुलें माणसें म्लानबदन होऊन जातात. त्या कर्जामुळे त्यांच्या अंतःकरणास एवढा धक्का बसतो कीं, त्यांस खाणे देखील गोड न लागून विद्या

बुद्धीचाहि व्यासंग होत नाही. सावकाराच्या तगाद्यामुळे त्यांचीं मनें चिंताक्रांत होऊन कांहींच रुचत नाहीसें होतें. या प्रकारें कर्ज मुलाच्या बुद्धीस विपर्यास आणितें. आणि त्याच्या पुढील सरवाचे अंकूर बाळपणापासून कोमून राकितें. जसें ग्रहणाच्या छायेने चंद्रास काळिमा येतो, तसें कुटुंबांत एकाने कर्ज केलें असतां त्याची छाया सर्वांवर पडून त्यांच्या सर्व सरवास क्षयरोग लागतो.

लोकांमध्ये अशी एक वाईट चाल आहे कीं, लग्नांत विनाकारण पैका खर्चून भलतीच वाईट आणवून नाचतमाशे करवितात; आणि ह्मणतात कीं, अशा प्रसंगीं दोन रुपये खर्च झाले, ह्मणून काय झालें ? एवढा खर्च केला, त्यामध्ये अणखी चार जास्ती. अशा कल्पना काढून जें कार्य थोडक्यांत होणार, तें डोलासाठीं शेंकडों रुपये कर्ज काढून नानाप्रकारच्या अडचणींत पडतात. त्यावेळीं त्यांस देहभान देखील राहत नाही. नवरीचा किंवा नवऱ्याचा बाप जे परस्पर व्याही होणार, त्यांजमध्ये प्रीति आणि एकमेकांच्या कल्याणाची दृच्छा फार थोडी असते. लग्न करावयास उभे राहिले, ह्मणजे मुलगा कसा आहे ? आणि तो पुढें यथास्थित संसार करून गुणांत कसा निपजेल ? याविषयीं बहुतकरून विचार करणारे थोडे. ते एकमेकांच्या स्थितीकडे न पाहतां पक्षी हिऱ्याने असें कबूल करितात कीं, मुलीच्या अंगावर सोने किती घालाल ? व मुलाम वदसणा काय घाल ? याचा

ठगवं मध्यस्थाकडून करवितात. नंतर दोघांतून जो गरीब असेल, तो तेव्हां सावकार शोधायास लागतो, आणि गरजेसव मागेल, तथा व्याजाच्या कबुलातीने कर्ज काढून लग्न करितो. मग त्याच्या हातास काय पुसावयाचें आहे! हा आपला व्याही याजपासीं पैका नाही, आतां तो कर्ज काढील, आणि त्यांतून मुक्त व्हावयास त्यास फार संकट पडेल. तर आपण त्यास कर्ज करूं देऊं नये, असा कोणी विचार करित नाहीत; त्यामुळे त्याची फारच फनिती होती. पाहा! आपला व्याही जाचे घरीं आपली मुलगी दिल्ली, अथवा ज्याची आपण केली, तो जर सखी असला, तर किती आनंद आहे? जो पैका व्याजांत व दुसऱ्या निरर्थक खर्चांत जातो, तो जर घरांत राहिला, तर त्यापासून किती सुख आहे? कर्ज काढून लग्न केल्यामुळे व भलतेच खर्च केल्यामुळे बहुतेक लोक भिकेस लागले आहेत.

वरें, गरीब लोकच लग्नसंबंधी कर्ज करितात, असेंहि केवळ नाही. जे कोणी वतनदार व जाहागीरदार, जे कोणी शेंकडों रुपये कमाविणारे आहेत, ते देखील अशा प्रसंगी हजारों रुपये कर्ज काढून उघडेपणा करितात. या देशांत जसे लोक कर्जभरी असतात, तसे दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत नसतील, असें वाटतें; परंतु बहुतकरून असे कर्ज लग्न मौंजी इत्यादिक कार्यांत अविचारी खर्चांमुळे होते. जर हे लोक अशा रीतीने इत्यांचा नाश न करिते, तर बहुधा

सुखी असते; आणि देश सुधारणूकहि घडली असती. पा-
हा वरे! लग्न मौंजी पुत्रावण अशा शुभकार्याच्या ठिकाणीं
नाच तमाशे करून हजारां रुपये उडवावे, यांत काय लक्षा-
श आहे ? ज्या कलावंतिणी लग्नसमयीं नाचायास आणि-
तां, त्या तुमचे अनहित करणाऱ्या असें तुमच्या लक्षांत क-
सें येत नाही ? कित्येक ठिकाणीं त्या कर्ज होण्यासहि कार-
ण झाल्या आहेत. स्त्रीपुरुषांची परस्पर प्रीति राहून सुखी
नांदावे, असी त्यांची इच्छा नसती.

जर कोणास असें पुसलें कीं, काय हो ! तुम्ही कां
व्यर्थ खर्च करितां ? छिः ही गोष्ट फार बाईट आहे; असें
करून ये. असें हाटलें असतां यावर ते असें उत्तर देतात
कीं, कर्ज केले, हाणून काय झाले ? कर्जावांचून कोण आहे ?
त्यावांचून कार्ये होतील तरी कसीं ? यावरून असें दिसतें
कीं, जेव्हां ते दुसऱ्यापासून कर्ज घेतात, तेव्हां त्यास मुद-
ताप्रमाणें तें न पोहचेलें, हाणजे त्याकडून किती इजा होई-
ल ? याच्या त्यावेळीं ते किमपि विचार करीत नाहीत.

लग्न हें मोठे पवित्र आणि कल्याणदायक कार्य आ-
हे, हाणून त्यामध्ये अगदीं कृत्रिमभाव असून ये. मुल-
ग्याचे किंवा मुलीचे जे गुणदोष असतील, ते उभयपक्षां-
स विदित करावे; त्यांत कांहीं पडदा ठेवूं नये. लग्न हा-
णजे जन्माची गांठ, यास्तव त्यांत कांहीं कपट केले
असतां तेणेकरून उभयतांचेहि अकल्याण होते; या

विषयीं शेंकडों उदाहरणें सांपडतील. मुलगा व मुलगी हीं शाहाणीं आणि त्यांची एकमेकांवर प्रीति जडेल, व या उभयतांचें कूळ प्रतिष्ठित आहे, असें पाहून त्यांचें लग्न लावून घावें, केवळ द्रव्यावरून दृष्टि देऊं नये. उभयतां व्याह्यानीहि एकमेकांची स्थिति उघड करून दाखवावी. आपली मुलगी दुसऱ्याचे घरीं दिली, किंवा आपण त्याची केली, झणजे ते आस होतात. मग त्यांत परकीयपणा नसावा. जी आपल्या व्याह्याची आपत्ति, तीच आपली, असें समजावें. वरदक्षणा मिळाली, तरच मुलाचें लग्न करूं, नाही तर नाही, असें झणूं नये. तसेंच मुलीच्याहि बापाने असें झणूं नये कीं, माझ्या मुलीवर अमुक सोनें घालाल, तरच तुमच्या घरीं देईन. नाही तर नाही. पाहा! जर मुलीच्या सासऱ्याने आज कांहीं रुपये व्याजी काढून मुलीवर ढागिने घातले, तर तुकसानी कोणाची होईल? मुलीचा नवरा व सासरा हे कर्जांत पडून दुःख पावतात, असें पाहून तुम्हास कसें सुख वाटेल? आणि एक वेळ त्यांची नापत झाली, झणजे आम्ही काय राहिली? मग तुमच्या मुलीस मांन प्रतिष्ठा सुख कसें प्राप्त होईल? यास्तव जें करणें तें कर्ज न करितां एकमेकांच्या संमताने करावें. एकदां आपल्याला ज्याचा स्नेह जडला, त्यासीं कोणत्याहि गोष्टीविषयीं प्रतारणा करूं नये. तेणेकरून उभयपक्षां कधीं कळह न होतां उत्तरोत्तर स्नेहवृद्धि होत जाईल.

कित्येकांचे संसार दंभिक लग्नामुळे धुळीस मिळाले आ-
हेत लग्नाच्या समय प्राप्त झाला, ह्मणजे अविचाराने कर्ज
काढून मनस्वी खर्च करितात; आणि शेवटीं सावकारास बुडवून
आपणाहि बुडाले जातात. कोणी एखादा खाऊन पिकून
सरवी असला, आणि त्याच्या मुलास एखाद्या श्रीमंताची
मुलगी सांगून आली, ह्मणजे तो आपली स्थिति विसरून
चटून जातो. तो पाहातो कीं, आपल्या व्याह्याच्या घरीं
गाडी घोडा चाकरलोक इत्यादि संपत्ति जसी आहे, तसी
आपल्यास असल्याशिवाय त्याची आपली बरोबरी कसी
होईल ? अशा ईर्ष्येने तो मनस्वी कर्ज काढून त्याच्या बरोब-
रीने खर्च करावयास जातो; आणि मोठ्या लोकांच्या घर-
चें जवाहीर आणवून आपलीं मनुष्यें साजरीं करून दाख-
वितो. तेव्हां त्याची आवस्था मोराचीं पिसें लावलेल्या काव-
ळ्यासारखी होऊन जाते. पुढें सावकारास नेमाप्रमाणें ऐव-
ज न पोहचला, ह्मणजे त्यापासून दुर्दशा होऊन नादारीमुळे
पंदिशाळेचेंहि सरख भोगावें लागतें.

उधळेपणा केल्याने कर्ज कसें होतें,
याचा विचार.

ईश्वराने कोणी राजा, कोणी रंक, कोणी श्रीमंत, को-
णी गरीब, कोणी धनी, कोणी चाकर, असे नानाप्रतीचे लोक

केले आहेत, आणि त्यांच्या त्यांच्या उपजीविकेप्रमाणे त्यांस द्रव्यांश देऊन आपल्या नेमामध्ये कांहीं विपर्यास न पडावा, ह्मणून त्यांस निरनिराळे उद्योग योजून दिले आहेत. प्रजेने राजास मान देऊन त्यांच्या आज्ञेत वागत असावे. राजाची व आपली बरोबरी आहे, असें कधीहि मानूं नये. याप्रमाणें धनी व चाकर यांचीहि असींच मर्यादा असावी कीं, चाकर कितीहि धनवान झाला, तरी त्याणे आपल्या धन्याची बरोबरी करावयास जाऊं नये. ज्यास ईश्वराने श्रीमंत केले आहेत, त्याणे आपली श्रीमंताई ओळखून धर्म इत्यादिक कृत्यें करित असावीं. गरीब ज्याची प्राप्ति थोडी आहे, त्याणेंहि आपल्या थोडक्या प्राप्तीप्रमाणेंच धर्म लग्न इत्यादिक कार्यें करित असावीं. दुसऱ्याचें पाहून आपली व त्याची बरोबरी असावी, ह्मणून दान धर्म अथवा कोणतेहि कर्म ईर्ष्येने कर्ज काढून करूं नये. असें केल्याने ईश्वराच्या आज्ञेचें उल्लंघन होते. कोणास काय असावे? कोणाच्या हातून काय धर्म घडावा? हे सर्वज्ञ ईश्वरास ठाऊक आहे; आणि त्याप्रमाणें त्याने त्यांच्या स्थित्यनुसार नेमणूक करून ठेविली आहे. तो सर्व जगाच्या स्वामी, ह्मणून त्यास कांहीं कमी नाही; परंतु तो एकास कमी, एकास जास्ती, असें देऊन त्याच्या सत्वाची परीक्षा पाहत असतो. तर मनुष्याने त्याच्या नेमाच्या अनादर करून अव्यवस्थित वहिवाट करूं नये, असें केले असतां ईश्वरीक्षोभ होऊन सर्वस्वी नाश

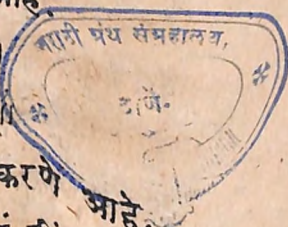
हावयास लागतो. जें सर्व तुझ्यापासीं आहे, तें त्याचेंच, तुमचें नव्हे. यास्तव त्या दात्याच्या आज्ञेप्रमाणें तुझी वागावें. त्याला तुमच्या द्रव्याची व कोणत्याहि वस्तूची काढी मात्र गरज नाही. केवळ तुमच्या अंतःकरणाची प्रीति आणि भाव यांचीच त्याला गरज आहे. जर गरीबाने दुसऱ्याच्या कांहीं अपहार न करितां आस्थापूर्वक भक्ति केली, तर ती त्याला आवडती; परंतु दांभिक भावाने कोट्यावधि रुपयांचा धर्म केला असतां तो धर्म ईश्वरास अगदीं भिद्यलागत नाही. सूर्य प्राप्त होण्याचे धर्म मनाचे आहेत. कदाचित् पांच रुपये दरमहां प्राप्तीचे लोक यथायोग्य स्वर्च करून जसीं सूरवे भोगितात, तसीं हजारों रुपयांच्या धन्यासहि असत नसतील.

कोणत्याहि स्वर्चाला तुच्छ मानून त्यांत जास्ती काय आहे ? असें हाणून उगेच राहूं नये. अव्यवस्थित स्वर्च लागलेच तोडून टाकावे. नाहीतर त्यापासून तुकसानाच्या आरंभ होऊं लागतो. याविषयीं असें हाटलें आहे.

“क्षणशः कृणुष्वैव विद्यामर्थंच साधयेत्॥”

क्षणत्यागीकुतोविद्या कणत्यागीकुतो धनम्

अर्थ- ज्यास विद्या आणि द्रव्य संपादन करणे आहे, त्याने एक क्षण व कण हीं व्यर्थ न जाऊं देतां तीं संपादन करावीं; आणि जो क्षण व कण फुकट जाऊं देतो, त्यास विद्या आणि अर्थ हीं कोटून प्राप्त होतील ?

दिवाळखोरास आपल्या कुटुंबाची अगदी दया येत नसती, त्याला उधळावयास पैका मिळाला, ह्मणजे दुसऱ्याचे किती जरी हाल झाले, तरी त्याकडे तो लक्षच देत नाही. त्याला देवाचे शास्त्र व भक्ति हीं शत्रूसारिखीं दिसतात. समयविशेषीं द्रव्य हातीं आले असतां तो प्रतिष्ठा भिरवायासाठीं हजारों रुपये धर्म करितो खरा; परंतु तें कृत्य काय उपयोगाचें आहे ? असले कृत्य ईश्वरास अगदीं आवडत नाही. शेवटीं तो पुरुष देवासमोर क्रोधपात्र होतो.

हिंदुस्थानांत जसे साडेतीन शाहाणे होते, तसेच ग्रीक देशांत सात शाहाणे होऊन गेले. त्यांत एक सोलन् या नावाच्या पुरुषाची गोष्ट असी लिहिली आहे की, तो देशाटन करीत असतां त्या देशाच्या दक्षिणेकडे एका राजाच्या शहरांत पोहचला. तेव्हां तेथील राजाने त्यास आपल्या घरी बोलावून नेऊन त्याच्या मोठा सत्कार केला; आणि त्यास आपल्या एथें कांहीं दिवस राहववून त्याजपासीं पुष्कळ गोष्टी विचारून घेतल्या. त्यांत ही एक गोष्ट विचारिली की, “आपण बहुत देश फिरून आलां, तर त्यांत सरुबी कोण अढळला ?” असें ऐकून त्या शाहाण्या पुरुषाने उत्तर केलें की, “महाराज ! मी इतके देश फिरून आलों, परंतु त्यांत मला एकच ग्रहस्थ सरुबी दिसला.” ग्रीकदेशाच्या उत्तरेकडेस एक लहानसें खेडें गांव आहे, तथें एक कुणबी कुटुंबाकडों राहतो, त्याच्या संततीसंपत्तीविषयीं विचाराल, तर सांगतो.

त्याला एक मुलगा आणि एक वडिलोपार्जित शेत इतके मा-
त्र आहे. मुलगा चायको आणि आपण असे तिघेजण शे-
तांत वर्षभर मेहनतीने धान्य वगैरे उत्पन्न करून यथाका-
ळीं सरकारच्या धाग देऊन जें राहील, त्यांत खाऊन पिकून
आनंद करित असतात. त्याला कोणाच्या दोन कवड्याहि
कर्ज नाहीत. शत्रूचें भय राजाचें भय चोराचें भयहि ना-
हीं; आणि फार समाधान वृत्तीने तो कुणबी ईश्वराचे मोठे
आभार मानून सरवी आहे. तर हे राजा ! त्यालाच मी सुखी
ह्मणतां; त्याचाचून मला दुसरा कोणीहि सरवी अदळला ना-
हीं. ही गोष्ट ऐकतांच राजा आपल्या अंतःकरणांत फार
खिन्न झाला. कारण, त्याला आपल्या संपत्तीचें आणि संत-
तीचें वैभव पाहून असा अभिमान होत असे कीं, मजसारि-
खा दुसरा कोणीच सरवी नाही.

आतां पाहा ! देवयोगाने पुढें असी गोष्ट झाली कीं,
कांहीं वर्षांनी इराण देशच्या बादशाहाच्या त्या राजावर इत-
राजी झाली. त्यामुळे त्याने सैन्य पाठवून त्याचें राज्य घेतलें;
आणि त्या राजास कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांसह कैद करून
इराणदेशीं नेलें. नंतर कायद्याप्रमाणें त्या राजास सळीं घाव-
याचें ठरविलें. जेव्हां सळावर चढविलें, तेव्हां त्यास त्या शाहा-
ण्या पुरुषाचें स्मरण होऊन “सोलन् मोलन् सोलन्” अशा
तीन वेळां मोठ्याने हाका मारिल्या. तें ऐकून तेथें जे लोक
जमले होते, त्यांस व बादशाहास मोठें आश्चर्य वाटलें. मग

त्या राजास रुळावरून खाली उतरायचा हुकुम बादशाहाने करून त्यास सोलनूचें नांव घेण्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां त्याणें सर्व पूर्व वृत्तांत सांगितला; तो ऐकतांच बादशाहाने अंतःकरणास मोठा इव उत्पन्न होऊन ही गोष्ट खरी आहे, असें त्यास वाटलें. मग बादशाहाने त्या राजास कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांसुद्धां कैदेतून मुक्त करून त्याचें राज्य त्यास देऊन स्वदेशी पाठवून दिलें. तेव्हांपासून तो बादशाहा उत्तरोत्तर सुधारत गेला.

पाहा ! कित्येक लोक जे कर्जबाजारी आहेत, त्यांचें कर्ज अविचारामुळे आणि दिवाळखोरीमुळे झालेलें असतें. जर ते ईश्वरास भिकून विचाराने चालले असते, तर त्यांची इतकी दुर्दशा झाली नसती; त्यानी ईश्वरी नेमाच्या तिरस्कार करून आपणावर व आपल्या कुटुंबावर त्याचा शोभ करून घेतला; त्यामुळे त्यांस सुख प्राप्त होत नाही. जें द्रव्य मिळतें, तें संसारास पुरत नाहीसें होऊन ते जन्मभर कर्जांत पडलेले असतात. यास्तव मनुष्याने आपली प्राप्ति पाहून बहिवाद ठेविली असतां तो एकाएकीं विपत्तींत शिरणार नाही.

कर्ज देणारा सावकार शाहाणा, विचारशील दयावंत असावा; नाहीं तर कर्ज घेणाराच्या विपत्तीस पार नाही. ज्या वेळीं सावकार दुसऱ्यास कर्जां रुपये देतो, त्यावेळीं बहुतकरून घेणाराकडून आपला ऐवज परत येईल, किंवा ना-

हीं ? याच्या पक्का शोध करून त्यास ऐवज देत असतो. ह्यांत तो केवळ आपल्या मतलबाकडेसच पाहतो; पुढें घेणाराचे कसेहि हाल होवोत; आपला पैका व्याजसुद्धां आला, ह्मणजे पुरे. तर त्यानी केवळ आपल्याच स्वार्थाकडे न पाहतां दुसऱ्याच्या स्थितीकडेसहि लक्ष देत असावे. कोणी कर्ज मागावायास आला असतां पहिल्याने असा शोध लावावाकीं, याला उत्पन्न काय ? याच्या कुटुंबांतील मनुष्ये किती ? आणि याच्या खर्च काय ? मुलामाणसांची स्थिति कसी आहे ? त्यांच्या खर्च भागून याजपासीं शिलक काय राहती ? जे हा कर्ज मागतो, तें कुटुंबाच्या पोषणार्थ किंवा ख्याली खुशाळीसाठीं ? बरे, हें कर्ज दिलें असतां याच्या कुटुंबाचे संरक्षण होऊन व्याजासुद्धां मुदतीवर हुकूम त्याची फेड याकडून होईल, किंवा नाही ? असें पाहून त्यास कर्जी रुपये द्यावे. उगींच आपणास व्याज अधिक मिळतें, ह्मणून दुसऱ्यास कर्ज देऊन त्याच्या मुलाबाळांचे हाल करून घेत. अधिक व्याज घेणें हें शास्त्रांत निषेधिलें आहे; आणि असें करणें ईश्वरासहि रुजू नाही. कोणी लग्नसंबंधी कर्ज मागत असला, तर त्याची मिळकत काय ? आणि या कार्यांत हा खर्च करावयास इच्छितो किती ? याचा विचार केल्यावांचून त्यास कर्जी रुपये देऊं नयेत. कारण, रुपये हातांत पडले, ह्मणजे लोक आपली मूळस्थिति विसरून भलत्याच कामासाठीं तें द्रव्य उधळून टाकितात.

ह्या हिंदुस्थानांत लग्नाच्या खर्चाचें एवढें खूळ जर माजलें नसतें, तर हे लोक फार सधन असतें. कोणी असें समजू नये कीं, लग्न करण्याविषयीं आमची मनाई आहे, तर असें नाही. लग्न करावेंच; परंतु कर्जभरी न होतां आपणापासीं जें द्रव्य असेल, तितक्यांत तें कार्य साधून घ्यावें. आपणास गरीब झणतील, या भयाने कर्ज काढून वावगा खर्च करून आपल्या संसाराच्या नाश करून घेऊं नये. वेळेस अन्नाची भांति असून लोकानी मातबर झणावें, यांत काय फल! अंधरूण पाहून पाथ पसरवे, हें फार उत्तम. केवळ उधळेपणा करूं नये.

कांहीं दिवसांमागें असी एक चमत्कारिक गोष्ट घडली कीं, या मुंबई शहरांत एका ग्रहस्थास लाख रुपयांची सोडत आली. तो पूर्वी अगदीं गरीब होता. रुपयांचे तोडे पाहतांच त्याची नजर फिरून त्यास असें वाटलें कीं, इतके रुपये कोणत्याहि प्रकारें खर्चिले, तरी ते सरणार नाहीत. असें मनांत आणून तो तें द्रव्य द्दच्छेप्रमाणें उडवूं लागला; तें असें कीं, प्रथमतः त्याणे कोणास शेले, कोणास पागोटी, असीं वांटलीं. अशांतच चार पांच हजार रुपये घालवून पुढें नाच तमाशे करण्यांतहि शेकडों रुपये उधळिले; आणि जेव्हां कधीं कधीं तो मुलांच्या शाळेंत जाई, तेव्हां सुठीभर पैसे घेऊन त्यां जवर ते फेंकून देई. दारपासीं कोणी भिकारी जमले, झणजे

तो माडीवर बसून खिडकीतून रस्त्यांत पैसे टाकून देत असे. याप्रमाणे त्याची स्थिति बदलून मनास वाटतील, तशा ख्याली खुशाली करून लागला. त्याला त्या द्रव्यापासून असा अभिमान झाला की, मी पूर्वी कोण होतो ? हें अगदीं तो विसरून गेला. परंतु पाह ! अरे अरे ! त्याचा काय परिणाम झाला ! एका वर्षांत त्याचे द्रव्य संपून तो लोकांच्या दारीं कर्ज मागाबयास खेपा घालून लागला. नंतर पांच पंचवीस रुपयांच्या कर्जासाठी त्यानें कैद देखील भोगिली. शेवटी त्याचे हाल होऊन तो मरण पावला. याजवरून विचार करा की, उधळेपणाच्या परिणाम किती दुर्घट आहे ? त्याच द्रव्याच्या उपयोग जर तो ग्रहस्थ व्यवस्थेने करिता, तर त्याच्या उपभोग त्याचे नातू पणतू देखील घेते; आणि तेणेकरून त्यांचे किती कल्याण झालें असतें ! अशा प्रकारची उदाहरणे दुसऱ्या ग्रंथांत वाचण्यांत आलीं, तीं असीं.

ग्रीक देशांत आथेन्स् ह्मणून एक शहर आहे, तेथें क्रेसिपस् ह्या नावाचा एक मांडलीक राजपुत्र होता; तो अतिशय उधळ्या निघाला. त्यानें आपली सर्व जिंदगी ख्याली खुशालींत उडविली. जवळ कांहींच अर्थ राहिलानाहीं. तेव्हां त्यास आपल्या बापाच्या कबरीचे स्मरण झालें. ती कबर गांवकरी लोकानी पुष्कळ द्रव्य खर्च करून त्याच्या स्मरणासाठीं बांधिली होती. तिचे देखील चिरे काढून विकले.

आणि मौजा केल्या.

दुसरी गोष्ट असी कीं, विलायत देशांत ज्याजनेविल्ल ह्मणून एक श्रीमंत राहत होता, त्याला सरकारच्या कृपेमुळे एक मोठा हुद्दा मिळाला. ज्या दिवसीं त्यास कामावर नेमले, त्या दिवसीं त्याणें लोकांस मोठी मेजवानी केली; तिच्या वृत्तांत निरनिराळ्या ग्रंथ कर्त्यांनी लिहिला आहे, तो वाचिला असतां त्यापासून कंटाळा मान्न येतो.—एका ग्रंथांत असें लिहिलें आहे कीं, ह्या मेजवानीची सामग्री तयार करावयास एक हजार चाकर ठेविले होते; याशिवाय वासष्ट आचारी, आणि साडेपांच शें खटपट्ये, याप्रमाणें त्याणें अद्भुत समारंभ सिद्दीस नेऊन लोकांस मेजवानी दिल्ली; परंतु त्याच्या परिणाम कसा झाला, तो पाहा! जो हुद्दा त्यास प्राप्त झाला होता, तो त्याच्या उधळेपणामुळे धडसिद्दीस न जातां सरकारची त्याजवर इतराजी झाली, आणि त्याची सर्व जिंदगी जप्त करून त्यास एका किल्ल्यावर कैदेत ठेविले. तेथें त्याचे पुष्कळ हाल झाले. याप्रमाणें उधळे लोकांस ईश्वर शासन करीत असतो. यास्तव आपण सर्व काळ जपून व्यवहार करीत असावा.

“ नदाक्षिण्यादतेधीमान् स्वस्मिन्निच्छेदनादयताम्
यत्रतद्विद्यतेपुंसि निर्द्धनःसकथंभवेत् ”

याचा अर्थ— दक्षपणा केल्यावांचून द्रव्यवान् होण्याची इच्छा कोणी धरूं नये. जो दक्षपणाने वागतो, तो बहुत

करून दरिद्री नसतो.

पूर्वी कित्येक मोठे लोक दसतेविषयीं प्रख्यात होऊन गेले; त्यांच्या गोष्टी ग्रंथांतरीं अदळल्या त्या अशा. शिकंदर बादशाहाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, तो एवढा नामांकित असतांहि साधारण कामदारासारखीं वस्त्रें घालीत असे. केतो जो रोमदेशाच्या न्यायाधीश, त्याच्या साधेपणाविषयीं असें वर्णन केलें आहे कीं, तो चार रुपयांच्या किम्पतीपेक्षां अधिक मोलाच्या आंगरखा घालीत नसे; आणि असें स्मरणत असे कीं, “ज्याची मला गरज नाही, तें जरी दमडीस मिळालें, तरी माहागच.” आगस्टस जो रोमाच्या बादशाहा सार्वभौम पदवी पावला असतांहि आपल्या स्त्रीने व मुलीने शिबलेलीं वस्त्रें घालीत असे; आणि त्याच्या निजायाच्या विछानाहि इतर लोकांसारिखान्च साधारण असे. जर्मनीदेशाच्या बादशाहा रडल्फ अगदीं साधारण वस्त्रें वापरीत असे. एके दिवसीं फिरत फिरत तो शेटीवाल्याच्या दुकानीं जाउन शेक घेत बसला असतां त्याच्या बायकोने हा कोणी हलका मनुष्य आहे, असें समजून त्या बादशाहास हाकून लाविलें. त्याचा वंशज पांचवा चार्लस जो जर्मनीच्या बादशाहा आणि स्पेनच्या राजा हेहि साधे पोशाग करीत असत; तसाच फ्रान्स देशाच्या बादशाहा अक्राबा लुई, साधारण वस्त्रें घालीत असे. त्याच्या हिशेवाच्या वहीत बंडीस नव्या अस्तन्या लावापासाठीं एक रुपयाचें कापड आणि जोडयासाठीं एक आप्या-

चें तेल असें लिहिलें आहे. हे राजे जरी एवढे मितव्ययी होते, तरी योग्य प्रसंगीं कोट्यावधि रुपये खर्च करावयास मागे पुढें पाहत नसत.

आळस व निरुद्योगीपणा यामुळे कर्ज होतें, याविषयीं विचार.

मनुष्यमात्राने स्वतः उद्योग करून आपला चरितार्थ चालवावा, असा ईश्वरी संकेत आहे; आणि त्याप्रमाणें त्याणें प्रत्येकामध्यें एकेक गुणहि निरनिराळा ठेविला आहे. तो असा; कोणी सराफ, कोणी लेखक, कोणी वैद्य, कोणी शाली, कोणी सुतार, कोणी कांसार, कोणी लोहार, कोणी कुणबी, कोणी माळी, कोणी शिपाई, कोणी चाकर, कोणी मजूरदार, अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या प्रती केल्या आहेत; आणि त्यांस ते उद्योग घडण्यापुरती शक्तिहि ठेविली आहे. ज्यास जो उद्योग करणें अवश्यक आहे, तो त्याणें न केला असतां त्याचा चरितार्थ न चालून तो विपत्तीचा अधिकारी होतो. आळसी लोकांकडून ईश्वराची आज्ञा मोडली जाती, यामुळे ते निरंतर अस्वस्थी राहतात. “रोगाचें घर निरुद्योग, मृत्यूचें घर रोग, उद्योग कर्ज वारितो, निरुद्योग कर्ज वाढवितो.”

पाहा ! या देशांत शेकडों मनुष्ये उद्योगावांचून भटकत फिरतात; त्यांला कांहीं उद्योगाची इच्छा नसती; परंतु

द्रव्य मान मिळावे, असी इच्छा असती; ते शरीराने निरोगी. वळकट असतात खरे; परंतु शरीरास काडीमान देखील श्रम देणें त्यांस आवडत नाही. ते भिक्षा मागावयास फिरूं लागले, ह्मणजे देश भिकारी होतो. कारण, एकाच्या श्रमाचे दाहा जण खाणारे झाले, ह्मणजे अर्थातच देश भिकारी होऊन जे श्रम करणारे आहेत, त्यांस ती मिळकत पुरेनासी होती, ह्मणून त्या विचान्यास कर्ज काढावे लागतें.

एक विद्वान् आळसी लोकांविषयीं असें ह्मणतो कीं, आळसी लोक केवळ जीवन्मृतः यांजकडून आपलें व दुसऱ्याचेंहि कल्याण होत नाही. तर असे जे आळसी, ते पृथ्वीस भार, आणि अन्नास काळ, असें समजावे. आळसी मनुष्य कांही उद्योग करित नाही. त्याच्या अंतःकरणांत नानाप्रकारच्या दुर्वासना उत्पन्न होतात. श्रमावांचून सुख प्राप्त व्हावे, असें त्याच्या मनांत येतें. शेवटीं तो चोरीहि करूं लागतो. दुसऱ्या एका विद्वानाचे असें ह्मणणें आहे कीं, आळशांकडून कांही तरी वाईट आचरण घडेलच; ते लोक दुसऱ्याच्या श्रमाच्या फळाची आस्था करितात; ह्मणून ते जरी चोर नसले, तरी लोकांस असें वाटतें कीं. हे चोर असावे. याजविषयीं एक गोष्ट अदळण्यांत आली, ती असी.

आथेन्स शहरांत दोघे भाऊ राहत होते, ते शरीराने सजवूत असत; आणि घरांत बसून ग्रंथ अवलोकन करून आपली विद्या वाढवीत; परंतु लोकांस त्यांचा उद्योग ठाकक न

वृत्ता, यास्तव लोकांस असा भास झाला कीं, हे मोठे आळसी आहेत. यांस कांहीं उद्योग नसतां हे सखी आहेत; तर हे उभयतां रात्री चोरी करून आपली उपजीविका चालवितात. असा वहमा त्यांजवर आणून चोरीची फिर्याद फौजदारींत न्यायाधिकाकडे नेली. तेव्हां त्या दोघां बंधूनी आपल्या तरफेची साक्षी देण्याबद्दल शेजारच्या एका गेटीवाल्यास बोलावून आणविलें, त्या वेळीं त्याने असी साक्षी दिल्ली कीं, हे दोघे भाऊ पाळी पाळीप्रमाणें रात्रीं माझे घरीं येऊन गहूं दळून देतात; आणि मेहनतीबद्दल जें त्यांस मिळतें, तितक्यांतच ते आपला निर्वाह करून असतात. असी साक्षी पटतांच न्यायाधिशाने त्यांच्या उद्योगाची तारीफ केली, आणि त्यांस दोनशें रुपये बक्षीस देऊन मोठ्या सत्काराने घरीं जाऊं दिल्लें.

कित्येक लोक असें म्हणतात कीं, ज्याला कांहीं उद्योग करावयाचा पडत नाही, ते सखी; परंतु याविषयीं एके विद्वानाचें असें म्हणणें आहे कीं, जे लोक श्रम केल्यावांचून राहतात, ते ह्या पृथ्वीवर नरकवासच भोगितात, असें समजावें.

दुसरी एक गोष्ट ग्रंथांतरीं सांपडली; ती असी कीं, कोणी एका आळशाला नदी उतरून पलीकडे जेवायास जावयाचें होतें. तेव्हां त्या नदीच्या कांठां येऊन; पाणी उतरलें म्हणजे जाईन, असा मनोरथ करून तो तिच्या कांठां सग-

ळा दिवस बसून राहिला. परंतु नदीचे पाणी उत्तरोत्तर अधिकच वाढत चालले. तरी त्या मूर्खाने असा विचार केला नाही की, नदीचा पूर अधिकाधिक चढत जातो, तर आपण कांहीं खटपट करून पार होऊन जावे. शेवटीं काळोख पडला, असे पाहून ठेचा खात त्याला घरीं उपासीं परत यावे लागले.

एक मोठा विद्वान् शाहाणा आळस्यास असा उपदेश करितो कीं, “अरे तूं मुंगीचा उद्योग पाहून तरी सावध हो.” पाहा! तिला कोणी शिकविणारा व संरक्षण करणारा आणि परामृश घेणारा कोणी नसतो ती उष्णकाळांत उद्योग करून अन्न सांठवून ठेविती.

जसें अन्नाकडून शरीर रक्षण होते, तसेंच उद्योगाने शरीर बळकट राहते. जें अन्न आपण खातो, तें पचन होण्यासाठीं शरीरास श्रम अवश्यक आहेत, नाहीतर त्यापासून विकार होऊं लागतात. केवळ आळसी मनुष्य ह्या पृथ्वीवर दगडाच्या पुतळ्यासारखा आहे, असें समजावे.

आळसी लोकांस जेव्हां पैशांची गरज लागती, तेव्हां ते तो मिळवायास कांहीं श्रम न करितां कोणी एखादा सावकार शोधितात; आणि त्याला एकाचे दुप्पट तिप्पट कबूल करून त्याजकडून कर्जी रुपये घेतात; आणि तो पैका हातीं आहे, तोपर्यंत मौजा मारितात. कर्जाची फेड करण्याची आहे, तोपर्यंत वागवीत नाहीत. जर कोणी ककाळजी तिळमात्र देखील वागवीत नाहीत. जर कोणी क-

जर्ज्या फेडणुकीची त्यांजवळ गोष्ट काढिली, तर ते असें ह्मणतात कीं, तें दिल्लें कोणी ? घेतलें कोणी ? आह्मी कर्जाचें भय वाळगिलें, तर आमच्या चरितार्थ कसा चालेल ? मुलें बाळें पदरीं आहेत; त्यांचें पोट कसें भरेल ? अशा समजुतीने ते लोक कर्ज काढून दुसऱ्यास बुडवितात.

ह्या देशांत आळसाची वृद्धि आहे; त्याचा क्षय होऊन उद्योगाची वृद्धि व्हावी, ह्मणून लोकांस उद्योगाची गोडी लागण्यासारखे उपाय करीत असावे. कोणी कांहीं उद्योग करूं लागला, ह्मणजे त्यास उत्तेजन द्यावें. आपल्याकडून त्याची जितकी कुमक होईल, तितकी करीत असावी. आळसी लोकांनी कांहीं मेहेनत करावी, ह्मणून त्यांस वारंवार उपदेश करीत असावा. आळसी लोकांचा आळस मोडावा; ह्मणून त्यांस कधीं साह्य होऊं नये. सर्वकाळ ह्या दुर्गुणाचा तिरस्कार करून त्यांचा आळस जावा, ह्मणून नेहेमी ईश्वराजवळ मागत असावें.

अहंकारामुळे लोक कर्जदार होतात, याचा प्रकार.

अधिक किंचा उणा असा सर्वास अभिमान असतो; परंतु तो अति झाला, ह्मणजे त्यापासून मोठी हानि होती; अभिमानामुळे लोक अविद्वान्, गरीब, मूर्ख, आणि कर्जबाजारी

होतात. ते असे, जो केवळ अभिमान बाळगीत असतो, त्यास
असें वाटतें कीं, मी शाहाणा, मी विद्वान्, तर दुसऱ्यापासीं
याचना करून शिकाऱ्यास कां जावें ? पुस्तक हातांत घेऊन
वाचाऱ्यास बसणें, किंवा शिकाऱ्यास जाणें, हें हलक्याचें का-
म. माझे आईबाप मोठे प्रतिष्ठित; सबब आज काय त्यांच्या
कुळास बट्टा लावावा ! तें मी कधीं करणार नाहीं. असी अडा-
णी समजूत घेऊन तो विद्याभ्यास करीत नाहीं. याप्रमाणेंच ज्या
हिताच्या गोष्टी असतील, त्यांचाहि तसाच तिरस्कार करितो.
जेव्हां एखादा मोठेपणा मिळविण्याच्या प्रसंग येतो, तेव्हां तो हु-
शारीने पुढें सरसावून आपल्या वडिलांच्या नावासारिखें मला
कांहींतरी केलें पाहिजे, असें ह्मणतो. एखादें कार्य प्रयोजन
प्राप्त झालें, ह्मणजे हजारों रुपये कर्ज काढून खर्च करितो;
आणि उंचीं उंचीं वस्त्रेहि वापरतो. अशा डौलाखाळीं आपला
नाश करून घेतो. माझे सोयरे व शेजारी यांची आबू मा-
झ्यापेक्षां कमी, त्याणीं कार्यसंबंधी अमुक खर्च केला; तर
त्यांपेक्षां म्या आपल्या नावाप्रमाणें दुप्पट खर्च करावा. वरें
तसें जर नाही, तर दिटी किंवा सवाईने तरी असावा. असा
विचार करून अभिमानाखाळीं मरून जातो. शेजाऱ्याने एक
बैठक केली असली, तर आपण देन करितो. अशा वरच-
टीने कांहीं दिवस वागून शेवटीं धुळीस मिळतो. तर पा-
हा, हें केवढें आश्चर्य ! याविषयीं पूर्वी कोणी विचार करी-
त नाहींत.

निरभिमानी मनुष्यास खाण्यापिण्याची आपदा कधी पडत नाही. मनुष्यमात्रास उद्योग केल्याने उपजीविकेपुरतें मिळत असतें; परंतु तेवढ्याने ते संतुष्ट नसतात; याचें कारण अभिमान. त्यामुळे ते कर्जबाजारी होऊन जातात. जर लोक अभिमान सोडून आपआपली स्थिति एकमेकांस उघड करून दाखवितील, तर पृथ्वीवर कर्जबाजारी अगदीं थोडे होतील. पाहा ! कोणी कोणी इंग्रेज लोकांस हजारों रुपये मिळत असतात, तथापि तेहि कर्जांत पडलेले असतात. याचें कारण हेंच कीं, मिजासीसाठीं एकमेकांचें पाहून आपल्या कमाईपेक्षां चोपट खर्च ठेवितात. यामुळे अप्रतिष्ठा पावून कर्जभरी होऊन जातात.

अशा अभिमानामुळेच भाऊबंद व दुसरे सुहृत्संबंधी यांमध्ये एखाद्या क्षलुक गोष्टीविषयीं परस्पर वैमनस्य पडून आपला वाद तोडाय़ास ते सरकारांत जातात. त्यांजमुळे ते लोक खराबीस येऊन विनाकारण खर्च करून भिकेस मिळतात. पाहा ! एका अहंकारामुळे त्यांस असें होऊन जातें कीं, आईबाप नकोत, भाऊबंद नकोत, व सोयरे धायरे नकोत, व इष्टमित्रहि नकोत. आपण कोण ! आणि करितों काय ! याची त्यांका अगदींच शक्दि राहत नाही. याजवर असी एक गोष्ट वाचण्यांत आली आहे कीं, एक पांच साहा वर्षांचा मुलगा बापाबरोबर बागांत फिरवयास गेला होता; तेथें तो फिरत असतां त्यांच्या दृष्टीस अक-

स्मात् पक्ष्याच्या घरोटा पडला, तो पाहतांच त्या मुलाने बापास असें पुसले कीं, “बाबा ! त्यांत काय आहे ? तें मला दाखीव.” तेव्हां बापाने त्या मुलास त्या घरोट्याजवळ नेले असतां त्यांत पक्ष्याचीं पिलें एकमेकांस चोंचीने मारीत होती; तें पाहून मुलगा बापास पुनः विचारितो. “बाबा ! हीं लहान पिलें काय करितात बरें ?” बाप ह्मणतो, अरे मुला ! तीं भांडतात. असे बापाचे शब्द ऐकतांच मुलगा ह्मणतो. “छी छी बाबा ! असी गोष्ट होईल कसी ?” तीं एका आईबापाचीं पिलें भाऊ बहिणी असीं असून एकमेकांबरोबर भांडतात, असें कसें होईल ? असें नव्हे, तीं एकमेकांचे मुके घेत असतील.

कोणी एका ग्रहस्थाने मोठा उंची पोशाग करून व अलंकार घालून मोठ्या अभिमानाने एका शाहाण्या पुरुषाकडे जाऊन त्यास विचारिलें कीं, असी शोभा तुमच्या पाहण्यांत कधीं आली आहे कीं काय ? तेव्हां शाहाण्याने उत्तर केलें, होय, महाराज ! तुझापेक्षां मोर व कोंबडा आणि इतर पक्षी यांचेठायीं अधिक शोभा दिसती. कारण, त्यांचें सौंदर्य साहजिक आहे, आणि ही तुमची शोभा कृतीची आहे; तर मनुष्यमात्रामध्ये सद्गुण हें सर्व भूषणाचें भूषण, असें समजावें.

एक मोठा गर्विष्ठ मांडलिक राजा होता; त्यास असी इच्छा झाली कीं, आपल्या वडिलांचें नांव सतत राहण्याजोगें कांहीं तरी मोठें कृत्य करून ठेवावें. असा विचार करून त्या-

जें आपल्या बापाच्या नावाची देवाल्यासारखी मोठी इमारत बांधावयास प्रारंभ केला; परंतु त्यावेळीं आपणापासीं द्रव्य किती आहे ? आणि या प्रसंगां खर्च किती होईल ? याच्या त्याने कांहींच विचार केला नाही. पुढें त्याच्या परिणाम काय झाला, तो पाहा ! ती इमारत अर्धी झाली नाही, तों जवळील सर्व द्रव्य संपून गेले. तेव्हां तें कृत्य सिद्धीस न्यावें, संपून लोकांपासून पुष्कळ द्रव्यहि कर्जी घेतलें; तथापि तें सिद्धीस गेले नाही. शेवटीं त्या मूर्खाने अभिमानामुळे तें तडीस नेण्याकरितां अनान्वारानें द्रव्य मिळवायान्चा उद्योग मांडिला.

यावरून पाहा ! अभिमानामुळे लोक कसे अंध होऊन करावें काय, आणि न करावें काय, हें अगदीं विसरून जातात.

इंद्रियें स्वाधीन न ठेविल्यामुळे कर्ज होतें, याचा विचार.

ईश्वराने मनुष्यास जसीं पांच ज्ञानेन्द्रियें दिल्लीं, तसींच पश्वादिकांसहि दिल्लीं आहेत. जसें मनुष्यास सुख दुःख समजतें, तसेंच त्यांसहि समजतें. निद्रा, आहार, भय आणि विषयसुख हीं मनुष्यासारखीं त्यांस असतात. मनुष्य आणि पशु यांच्या एवढाच भेद कीं, पशूस विवेक,

ज्ञान, दूरदृष्टि, वाचा हीं नाहीत; म्हणून त्याला एकमेकांस सुधारतां येत नाही. त्यांस ईश्वराने साहजिक एक अंगस्वभाव दिल्या आहे, त्याप्रमाणे ते वागतात. त्यांस कोणत्याहि गोष्टीचा विचार नाही, म्हणूनच त्यांस पशू असें म्हणले आहे; आणि हे नांव यथायोग्य; कारण, पशू म्हणजे ज्ञानशून्य.

ईश्वराने मनुष्यामध्ये विवेक, ज्ञान, बुद्धि, दूरदृष्टि, वाचण्यालिहिण्याचे सामर्थ्य, एकमेकांसीं परस्पर प्रीति व आगत-स्वागत असीं सर्व साधने ठेविली आहेत. याशिवाय त्यांस शास्त्र लावून दिले आहे; त्यानी कर्तृवर्तणूक करावी, असे सर्व नेम त्यांत सांगितले आहेत. बरे, वाईट, न्याय, अन्याय समजण्यासाठीं अडचणी पडू नयेत, म्हणून त्यांच्या अंतःकरणांत ईश्वराने आपली प्रेरकशक्तिहि ठेविली आहे. तेणेंकरून आपण कांहीं कुकर्म करावयास प्रवृत्त झालों असतां ती लागलेच सावध करिती; परंतु मनुष्य अति दुराचरणांत पडला असतो, म्हणून तो तिचा तिरस्कार करावयास लागतो. (हिंदुशास्त्रांत ह्या शक्तीस “परमात्मा” असें म्हणतात; आणि इंग्रजी शास्त्रांत तिला “ईश्वरीज्योति” असें म्हणतात.)

ह्यावरून असें दिसते; मनुष्य उत्तम; असें करण्याचें कारण हेच कीं, त्याणें आपलीं सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेवून पशूप्रमाणे वर्तणूक करूं नये. जिह्वा, घ्राण इत्यादि इंद्रियें स्वाधीन नसलीं, तर त्यांजपासून मनुष्याचें जेवढें कल्याण होतें, तेवढाच नाशहि होतो. ईश्वराने जशा मनुष्यांत लहान मोठ्या

पदव्या करून ठेविल्या आहेत, तशाच सर्व पदार्थांमध्ये लहान मोठ्या किमतीहि करून ठेविल्या आहेत. असें कीं, मोठ्या मनुष्याने मोठ्या किमतीची, आणि गरीबाने हलक्या किमतीची वस्तु घ्यावी; येणेंकरून कोणी कोणावर शब्द ठेवणार नाहींत. याकरितां ईश्वराने असे नेम करून ठेविले आहेत; परंतु गरीब असून तो जर विवेक न करितां आपलीं इंद्रियें स्वाधीन ठेवीत नाहीं, तर तो त्यांच्या संबंधाने परतंत्र होऊन मनास वाटेला, तसें करावयास लागतो. इच्छा झाली कीं, आज दूधपाक असावा; आणि हातांत तर कवडी नसती, तरी तो कर्ज काढून तो पदार्थ करून खातो. अशा प्रकारचे जे लोक, ते केवळ स्वच्छंदी असतात. ते आपल्या स्थितीकडेस लक्ष न देतां इंद्रियांची तृप्ति करावी, इतकेंच मात्र मनांत धरून शेकडों रुपये कर्जाच्या पेंचांत येतात. तर अशा तऱ्हेच्या वर्तणुकी करणाऱ्या मनुष्यास केवळ पशुच ह्मणावे.

एका मनुष्याच्या तोंडांतून असें भाषण निघालें कीं, परमेश्वराने मनुष्यास उत्पन्न करून सृष्टींत नानाप्रकारचीं फळे आणि मिष्टानें केलीं आहेत, हीं कशास वरें? तर जन्मास आल्यासारखें एक वेळ हे सर्व पदार्थ यथेच्छ खाऊन जन्माचें सार्थक करावे. खाण्यापिण्याचांचून या जन्मांत दुसरें सुख कोणतें? सारंगश, अशा अविचारी मनुष्यास काय उत्तर द्यावे? पाहा ! मनुष्याने आपल्या सर्व इच्छा ईश्वराकडेस सोपून सर्व सुख त्यापासून आहे, असें समजावे; तरच इंद्रियें स्वा-

धीन राहतील. नाहीतर कितीहि पदार्थांकडून त्यांची तृप्तिक-
रूंगेले असतां तीं कल्पांतीं देखील तृप्त होणार नाहीत.

(एक विद्वान असें ह्मणतो कीं, अधाशीपणा आ-
णि गर्व यांपासून आळस उत्पन्न होतो; आणि आळसापा-
सून दरिद्र, इत्यादिक सर्व प्रकारचीं दुःखें येऊं लागतात.)
ग्रीक देशांत क्रिमिस् नामेंकरून एक ग्रहस्थ राहत हो-
ता त्याचे चित्त खाण्यापिण्यावर फार असे; यामुळे त्याला
व्याधि उत्पन्न होऊन तो निरंतर अशक्त होत चालला. चालूं
लागला, ह्मणजे त्यास घेरी यावी; तेणेंकरून त्याच्याने कांहीं
उद्योग करवेना, असा झाला. मग त्यास सर्व प्रकारच्या अड-
चणी येऊं लागल्या. अशा स्थितींत चिंताकांत होऊन तो
अंधरुणावर पडला असतां त्यास असें स्वप्न पडलें कीं, कोणी
एका पुरुषाने त्याजपुढें उभें राहून त्यास असा उपदेश केला.
“अरे क्रिमिसा! जर तुला सखी होण्याची इच्छा असली,
तर नेमस्तपणा स्वीकार. यापासून काय काय लाभ होतात, ते
ऐक. शरीर निरोगी राहते, सद्गुणांची वृद्धि होऊन ज्ञानाचा प्र-
काश होतो, संपत्ति प्राप्त होऊन प्रपंच आणि परमार्थहि घडतो.
जर तुला आपल्या जन्माचें सार्थक करून घेणें असलें, तर
तूं याप्रमाणें वाग.” असें बोलून तो पुरुष अदृश्य झाला. न-
तर क्रिमिस् जागा होऊन पुढें आपली वर्तणूक तशी ठेविता
झाला. त्यामुळे तो त्या देशांत निरोगी, सद्गुणी, द्रव्यवान् आणि
दीर्घायुषी होऊन सख पावला.

कैफ कैल्याने किती नाश होतो, याचा विचार.

कित्येक लोक मोठे मोठे कैफ करून आपला नाश करून घेतात. त्यांची इंद्रिये स्वाधीन नसल्यामुळे त्यांस नानाप्रकारचे रोग व दुःखे प्राप्त होतात. प्रथमतः ते थोडासा कैफ करू लागले, ह्याणजे दिवसानुदिवस त्यांची इच्छा वाढतच जाती. या मुळे तर इंद्रिये अगदीच स्वाधीन राहत नाहीत. तेव्हां त्यांस कोणत्याहि गोष्टीचे भान न राहतां कैफावांचून कांहीच सत्य नाहीसे होऊन चौपांतून उठल्यासारखे होऊन जातात. कित्येक या कैफाच्या नादांत पडून घरेदारे विकून आणि शेकडों रुपये कर्ज करून आपली मुलेवाळे दाकून देशधडी झाले आहेत. पाहा ! हा एवढा अनर्थ एका ह्या दुर्व्यसनामुळे होतो. यास्तव मुलांस लहानपणापासून व्यसन न लागण्यासाठीं फार जपत असावे. त्यांस कधीं स्वच्छंदपणाने वागू देऊं नये. या पृथ्वीवर मनुष्यास कितीहि प्राप्त झालें, तरी त्याची तृप्ति होतच नाही.

ग्रीक लोकांमध्ये अशी एक रीत होती कीं, कैफापासून मनुष्य किती बेशुद्ध होतो, आणि त्याची काय दुर्दशा होती, हे मुलांस दाखवावे, ह्यापून गुलाम लोकांस पुष्कळ दारू पाजवून मस्त करीत असत. मग ते बेशुद्ध होऊन रस्त्यावर भळ-

त्या ठिकाणीं पडले असतां तेथें मुलांस नेऊन ह्या व्यसनापासून किती हानि आहे, ती त्यांस स्पष्ट दाखवीत.

इराणदेशीं केवळ नावें एक प्रख्यात बादशाहा होऊन गेला, त्याची एक गोष्ट असी आहे कीं, तो पूर्व वयांत असतां आईवरोबर आपल्या आज्ञाच्या घरीं मिडियादेशांत काही दिवस राहावयास गेला; तो तेथील राजा होता. त्याची आपल्या नात्वावर फार प्रीति बसल्यामुळे तो आपल्या घरीं पुष्कळ दिवस राहावा, हा हेतु धरून नानाप्रकारचीं पक्कानें करून त्याणें नात्वास मेजवानी केली. तेव्हां ते सर्व पदार्थ पाहून त्यास कांहींच संतोष न होतां तो त्या पदार्थांचा तिरस्कार करून आज्ञास असें बोलला कीं, आमच्या देशांत क्षुधा शमविण्याकरितां आह्मी एवढी खटपट करीत नाही. भूक भागविण्याचे आमचे मार्ग फार सोपे आहेत. ते असे, भाजीभाकर खावी, आणि वर पाणी प्यावें, ह्मणजे झालें. तेव्हां आज्ञेवाने त्यास तीं पक्कानें मजीप्रमाणें वाटून देण्यास सांगितलें असतां जे जे त्याच्या प्रीतीतले होते, त्यांस तीं दिलीं; परंतु साकस ह्मणून एक आज्ञेवानाचा आवडता खिस-मदगार होता, त्यास त्याणें कांहींच दिलें नाहीं. याचें कारण हेंच कीं, जेव्हां त्याची इच्छा होई, तेव्हां तो त्यास आज्ञेवाकडे भेटावयास नेत नसे.

त्या प्रसंगीं आज्ञेवास तें बार्दट वाटून नात्वास बोलला, मुला ! त्वां ह्या माझ्या भल्या चतुर चाकरास कांहींच

कां दिल्लें नाहीं ?

मुलगा— आजोबा ! ह्या चाकराची चतुराई कशामध्ये आहे वरें ?

आजोबा— अरे ! दासूचा प्याला तीन बोटांनी धरून देण्याची लकब त्याचे गयीं असी उत्कृष्ट आहे कीं, ती कोणालाच साधत नाहीं.

मु०— आजोबा ! आपण प्रसन्न होण्यास इतक्याच गुण पाहिजे असल्यास त्यासारिखी मीहि आपली चाकरी करीन.— असें ह्मणून त्याचक्षणीं स्विसमदगारासारिखा सजून तयार झाला; आणि रत्नखचित प्याला दासूने भरून त्यासारिखें लकबीने हातांत धरून आजोबासमोर मोठ्या आर्जवाने उभा राहिला. तेव्हां असें त्याचें चातुर्य पाहून राजा आणि राणी हे अभयतां हि फार खुश झाले; आणि आजोबाने ती दासू प्राशन केली. त्यावेळीं मुलगा आजोबाच्या गळ्यास मिठी घालून पुसूं लागला. आजोबा ! आतां आपली मजी मजवर प्रसन्न झाली ना ?

आ०— होय मुला ! परंतु तूं एक गोष्ट विसरलास.

मु०— ती कोणती आजोबा ?

आ०— जेव्हां साकस दासूचा प्याला मजसमोर घेऊन उभा राही, तेव्हां तो प्रथम त्यांतून थोडीसी आपल्या डाव्या हातावर घेऊन चारवी. नंतर तो प्याला मला

देई.

मु०— होय आजोबा! ती गोष्ट खरी; परंतु तसें म्या बुद्ध्या केलें नाहीं. कारण, तें विष मी कसें चाखूं बरें ?

आ०— अरे मुला ! तें विष आहे ?

मु०— यांत काय संशय आजोबा.

आ०— असें तूं कशावरून ह्मणतोस ?

मु०— आजोबा ! ज्या दिवसीं तुझी गांव जेवण केले, त्या दिवसीं तुमच्या दरबारांतील मोठे मोठे कामगार लोक दारू पिऊन अगदीं बेशुद्ध झाले. तें असे कीं, ते आझी राजाची प्रजा, हे केवळ विसरून गेले; आणि तुमचीहि तसीच अवस्था होऊन मी राजा, असें अगदीं विसरून गेलां. (तें ऐकून आजोबा त्याच्या चा-
तुर्याविषयीं मोठा विस्मय पावून पुसतो.)

आ०— मुला ! तुझा बाप कधीं पीत नाहीं ?

मु०— होय आजोबा ! तहान लागली, ह्मणजे तो पाणी पीत असतो; तेणेंकरून त्याची अवस्था कांहींच बदलत नाहीं.

सिकंदर बादशाहा याणें मोठे मोठे देश जिंकून सार्वभौम पदवी पावण्याची वेळ आणिली. मग त्याला हे कैफाचें दुर्व्यसन लागल्यामुळे तो असी आदर्यता करूं लागला कीं, “मी ईश्वरी अवतार आहे; यास्तव लोकानी माझीच भक्ति करावी.” त्या वेळीं बहुतेक लोक त्यास देवासमान मानूं लागले. त्याप्र-

संगीं त्याच्या एक परममित्र सरदार होता, त्याणें पूर्वी ह्या राजास मोठ्या मोठ्या संकटांतून वांचविलें होतें; म्हणून राजाची त्याजवर फार मर्जी बसली होती. एके दिवसीं राजा पुष्कळ दारू पिऊन “मी देवच आहे.” असें अहंकाराचें भाषण करूं लागला. त्या समयीं त्याच्या मित्रास ती वर्तणूक फार वाईट वाटून त्याणें राजास उपदेश करण्याच्या आरंभ चालूं केला; परंतु राजा कैफाच्या अमलांत असतां त्यास तो उपदेश न आवडून मोठा क्रोधायमान झाला; आणि लागलाच हुकूम केला कीं, याचक्षणीं याच्या शिरच्छेद करा. त्याप्रमाणें तसी गोष्ट झाल्यावर जेव्हां त्याचें धड राजाच्या दृष्टीस पडलें, तेव्हां त्याच्या कैफ एकाएकीं उतरून ह्या दुराचरणाविषयीं त्याला मोठा अनुताप झाला; आणि शेवटीं वारंवार आपल्या मित्राचें स्मरण करून शोकांत बुडून मेला.

फिरंगी लोकांच्या पुराणांत गोष्ट एका विद्वानाने लिहिली आहे. ती असी कीं, कोणी एका साधूस एका दुष्टाने अडवून त्यास सांगितलें कीं, मी तीन प्रकारचीं पापें आचरण करण्याचीं नावें घेतों; त्यांतून तूं कोणतें तरी एक कबूल कर, म्हणजे मी तुला सोडून देईन. तेव्हां त्या विचार्याने विचार केला कीं, दारू पिणें हें सुलभ आहे. त्याकडून कांहीं दुराचरण घडणार नाही. असी समजूत घेऊन तेंच मान्य केलें. परंतु पाहा! जेव्हां तो दारू प्याला, तेव्हां त्याच्या हातून दुसरीहि दोन्ही पातकें सहज घडून आलीं.

कांहीं दिवसांमागे या मुंबई शहरांत एक सधन कोळी राहत होता, त्याची जिंदगी एक दोन वाड्या वगैरे बरीच होती. तो मेल्यानंतर ती सर्व दौलत मुलाच्या हातीं आली; परंतु तो मुलगा मोठा कैफी निघाला. त्याणें दाखपिऊन सर्वकाळ आपल्या अमलांत असावें. पैका आला कोडून ? आणि जातो कसा ? याची कांहीच फुद्दि धरिली नाही. शेवटी थोडक्याच दिवसांनी त्याची सर्व जिंदगी जाऊन कर्जभरी होऊन कैफांतच मरण पावला. भांग, अफू, गांजा व दुसरेहि सर्व प्रकारचे कैफ ह्यांचा असाच परिणाम. ह्या एका कैफामुळे मोठमोठाल्या राजांचीहि नासाडी होऊन गेली आहे. जे राजे लोक कैफ करितात, त्यांच्या राज्यांत अंधाधुंदी होऊन सर्व प्रकारें प्रजेचा नाश होतो.

यात्रेस जाण्यासाठीं अविचारानें खर्च केला असतां कर्ज होतें, याचा विचार.

यात्रा कराव्या, असा ज्याने नेम लावून दिल्या, त्याचा मुख्य हेतु असा असावा की, लोक निरंतर संसार खटल्यामध्ये निमग्न होऊन ईश्वराकडे कांहीच लक्ष देत नाहीत; तर त्यांस ईश्वराविषयीं ज्ञान होऊन त्यांजमध्ये सहृण उत्पन्न व्हावे; आणि त्यांजकडून कारणोपाय घडवा. यासाठीं त्याणें ह्या नेम लावून दिल्या असावा. मनुष्याने यात्रा करावी, म्हणजे त्याचें मन ईश्वराकडे लागवें, म्हणून यात्रेच्या उद्देशाने देशाटन घडून संपीती-

ल चमत्कार पाहावे; आणि आपला कोणीतरी नियंता आहे, असें त्याच्या मनांत ठसावे. मनुष्य केवळ सर्वकाळ प्रपंचांत गुंतलेला असतो, आणि परमार्थाविषयी कांहींच विचार करित नाही; ह्मणून नेमक्याने असी युक्ति योजिली आहे. मनुष्याने घर सोडून दूरदेशीं प्रवासास जावे; येणेकरून काय होईल की, हा भवपाशांतून सुटल्यासारखा होऊन प्रवासाचे श्रम व दुःखें पडूं लागलीं, ह्मणजे क्षणोक्षणीं ईश्वराचें स्मरण होत जाईल. प्रवास करित असतां मोठाले वृक्ष, अरण्यें व नानाप्रकारची श्वापदे हीं दृष्टीस पडूं लागल्याने व मोठीं संकटे प्राप्त झाल्याने ईश्वराचें स्मरण होऊन आपण किती परतंत्र आहों, आणि ईश्वराच्या अनंत शक्तीपासून आपले किती संरक्षण होतें, हे त्याच्या ध्यानांत येईल. तसेंच समुद्र, महानद्या पाहून त्याच्या अंतःकरणांत ईश्वराची जगद्रव्यना यावी, आणि त्यामुळे त्याच्या आंगीं अत्यंत लीनता येऊन त्याणें आपल्या उद्धाराच्या मार्ग शोधित असावा; परंतु लोक हा सर्वविचार एकीकडे ठेवून असें समजतात कीं, एकदां यात्रा केल्या, ह्मणजे जन्माचें सार्थक झालें. अशा कल्पना काढून जरी जवळ द्रव्य नसलें, तरी हजारां रुपये कर्ज काढून यात्रा करावयास जातात. तेथें जाऊन शेंकडों रुपये खर्च करून आपण कृतकृत्य झालों, असें समजतात. पाहा! कित्येक गरीबगुरीब लोक कर्ज करून अशा प्रकारच्या यात्रा करितात; परंतु वास्तविक यात्रा करण्याच्या हेतु कोणी जाणत ना-

हीं. यात्रा करून आले, ह्मणजे त्यांच्या आंगीं लीनता यावी, ती तर एकीकडेसच राहती; उलटा आंगीं मोठा अहंकार उत्पन्न होतो. तो असा कीं, म्यां यात्रा केली, ह्मणून मी पुण्यवान्, मजसारिखा पुण्यवान् दुसरा कोणी नाही. असें तो मानीत असतो, येणें करून त्या यात्रेपासून त्याचें कल्याण होत नाही.

पाहा ! आपण दुसऱ्याचें कर्ज काढून यात्रा करावी, आणि तें जर न फिटलें, तर त्या यात्रेपासून फळ काय ? विश्वासघात करून दुसऱ्यास बुडवावे, यासारिखें मोठें पातक नाही. असल्या पातकापुढें त्याचें सत्कर्म काय कामाचें ? आयुष्याच्या तर घटकेच्याहि भरंवसा नसतो; आणि पुढें कमाई करून कर्ज फेडीन, असा भरंवसा धरून कर्ज घेणें हें किती निंद्य दिसतें ? याच्या कांहींतरी विचार करून पाहा.

ईश्वरप्राप्तीविषयीं केवळ द्रव्याची अवश्यकता नाही. ज्याचे हातून एक कवडीहि ईश्वरप्रीत्यर्थ धर्म घडत नाही; असा जरी कोणी अति दरिद्री आहे, आणि तो जर अंतःकरण शुद्ध करून ईश्वरभक्त झाला, तरी तो लक्षावधि रुपये अविचाराने धर्म करणाऱ्यापेक्षां ईश्वरास अधिक प्रिय होतो. असें मनांत आणून ईश्वरप्राप्तीं असी प्रार्थना करावी कीं, "हे जगदुद्धारका ! मला सत्य मार्ग दाखवून माझीं सर्व कर्मे तुझ्या दृष्टींत मान्य होतील, असें कर. मला सर्व प्रकारच्या संकटापासून दूर ठेव." पाहा ! ईश्वर मनुष्यापासून दूर नाही.

त्याला शोधायास केवळ देशांतरीं जाऊन शेंकडों रुपये खर्च
केला पाहिजे, असें नाही. तो सर्व व्यापक आहे. जेथे आपण
आहों, तेथेंच त्याची कृपा संपादन करून घेतां येती.

मुंबईमध्ये आंबोळींत छापिले.

समाप्त.